

Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

MƏDƏD ÇOBANOV
filologiya elmləri doktoru,
professor

T Ü R K
Ə D Ə B İ D İ L L Ə R İ N İ N
B İ R L İ Y İ N Ə D O Ğ R U

II

VII ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ QURULTAYINA HƏSR OLUNUR

“Elm və təhsil”
BAKİ–2012

Elmi redaktor: **Nizami Cəfərov**,
*Millət Vəkili, Azərbaycan MEA-nın müxbir-üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor,*

Redaktor: **Dəyanət Osmanlı**

Rəyçilər: **Buludxan Xəlilov**,
filologiya elmləri doktoru, professor

Nəbi Əsgərov,
filologiya elmləri doktoru, professor

İbrahim Bayramov,
filologiya elmləri doktoru, professor

**M.N.Çobanov. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru (II).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 100 səh.**

Elmi ictimaiyyətə təqdim olunan bu kitab müəllifin 2008-ci ildə nəşr olunmuş “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” monoqrafiyasının II kitabıdır. Kitabda türklüyümüzün yenidən oyanışı, beş Türk dövlətinin Beynəlxalq aləmdə tanınması, Azərbaycan xalqının milli-etnik tarixi və həyatnaməsi və ya tərcümeyi-halı və onun mənəvi aləminin kökü, Dövlət Qurumları; Tarixə öz imzasını atmış qədim xalqlar-şumerlər və Türklərin mənşəyi, Şumer-Ahtay dilləri ailəsi və onun təsnifi məsələlərinə yenidən nəzər salınmışdır. Kitabdan ziyalılarımız-tələbələr, magistrələr, doktorantlar və tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

4702000000
N098 – 2012 **qrifli nəşr**

© «Elm və təhsil», 2012

“Söz canın cövhəridir”.

“Dil insanın özüdür”

Xalq deyimi

Elmi redaktordan

Müasir Azərbaycan dilçiliyinin tanınmış alimlərindən biri də filologiya elmləri doktoru, professor M.N.Çobanovdur. O, məşhur dilçi və türkoloq alim kimi uzun müddət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının üzvü olub, onlarla doktorluq və namizədlik (fəlsəfə doktorluğu) dissertasiyalarının opponenti və əsas rəyçilərindən biri olub. O, çoxşaxəli, zəngin və məhsuldar elmi və elmi-metodik yaradıcılığı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə, nəinki, Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, Türkologiya sahəsində xüsusi mövqeyə malik olan, daim diqqət mərkəzində saxlanılan, elmi yaradıcılığı elmi ictimaiyyətin marağına səbəb olan, alimlər arasında öz səsi, nəfəsi və qələmi ilə fərqlənən alimlərimizdən biridir. Professor Mədəd Çobanov hansı mövzuda yazırsa yazsın, onun araşdırmalarına söz ola bilməz...

Bir sözlə, professor Mədəd Çobanov müasir elmin tələblərinə həm nəzəri, həm də tətbiqi cəhətdən ətraflı cavab verən, elmi əlaqələndirmə problemlərini dərindən bilən, elmdə özünü göstərən boşluqları müəyyənləşdirməyi bacaran, yaradıcı, təşəbbüskar, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış və geniş miqyaslı fəaliyyət göstərən istedadlı alimlərimizin ön sıralarında adı çəkilən dilçi-türkoloqlardan biri...

Professor Mədəd Çobanovun indi redaktə etdiyim “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” kitabının mövzusu da çox uğurla seçilmişdir. Bu kitabın I bölməsinin ilk nəşri 2000-ci ildə, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri isə 2008-ci ildə olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, prof.M.Çobanov “Türk ədəbi dillərinin birləşməsinə doğru” tədqiqat işi Türkiyədə - İzmirdə IV Uluslararası Türk Dili Qurultayında (2000), “Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi” araşdırması Türkiyədə - Trabzonda Trabzon və Çevrəsi Uluslararası “Tarih-Dil-Ədəbiyyat Simpoziumunda” (2001), “I Türkoloji Qurultay və Türk dillərinin müasir problemləri” (eyniadlı kitabda, Bakı, 2006),” Türk ədəbi dilləri birləşməsinin linqvistik aspektləri” Türkiyədə - Ankarada VI Uluslararası Türk Dili Qurultayında (2008) məruzə edilmişdir. Həmin məruzələr dinləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Professor M.Çobanovun elmi ictimaiyyətə təqdim olunan bu kitabında isə “Türk ədəbi dillərinin birləşməsinə doğru” mövzusunun II Bölməsində Türklüyümüzün yenidən oyanışı – yeni Türk dövlətlərinin yaranması və Beynəlxalq aləmdə tanınması, Azərbaycan xalqının milli-etnik tarixi – Dövlət qurumları, Şumer-Altay dilləri ailəsi və onun təsnifi məsələləri öz geniş əksini tapmışdır.

Ümidvarıq ki, bu kitab da elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır...

*“Haçan görsə, o türkdür,
Xalq ona deyəcəkdir:
“Buna ululuq yarasır!”
Onda hər iş bitəcəkdir”*

M. Kaşğarlı

TÜRKLÜYÜMÜZÜN YENİDƏN OYANIŞI

Tarixin dərinliklərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, təxminən 10-12 minillik tarixə malik olan qədim Şumerlər və Türklər Bəşəriyyətə eramızdan əvvəl V-II minilliklərdə ilk sivilizasiyanın özü və təmali üçün yeni parlaq işıqlar yandırmış, ilk olaraq Dövlət qurumlarını və idarəetmə sistemini təşkil etmişlər. Onlar Bəşəriyyət tarixində ümumilikdə 200-dən çox böyük imperyalər, dövlətlər, xanlıqlar, bəylərbəyliklər, knyazlıqlar, mülkəliklər və s. yaratmışlar. Xalqın gələcəyi naminə əllərindən gələni etmişlər... Təxminən Dünyanın yeddində birində Dövlət qurumları yaratmışlar, hakimi-mütləq olmuşlar.

Lakin yeni eranın başlanması və nisbətən yeni istiqamətdə inkişaf etməsi-quldarlıq ictimai-iqtisadi quruluşunun dağılması (eramızın III-V əsrləri) və onun əvəzinə nisbətən mütərəqqi feodalizm ictimai - iqtisadi quruluşunun yaranması (eramızın V-XVII əsrləri) və yeni dövrdə, yəni XVII əsrin ortalarından etibarən kapitalizm ictimai-iqtisadi quruluşunun yaranması və sürətli inkişafı Avropa ölkələrinin müstəmləkəçilik siyasətinin gündən-günə güclənməsinə şərait yaradır. Odur ki, avropalılar XVII əsrin ortalarından etibarən Asiya, Amerika, Afrika və Avstraliya qitələrində geniş miqyaslı işğalçılıq müharibələrinə başlayırlar və həmin qitələrdə böyük müstəmləkələr tuturlar. Müstəmləkəçilər işğal etdikləri ölkələrin xalqlarının milli dövlətçilik ənənələrini darıxdıraraq, çox ciddi müstəmləkə rejimi yaradırlar. Bu rejimin əsas məqsədi xalqı müstəmləkə altında saxlamağa, ölkənin iqsadi

və maddi - mədəni abidələrini, mədəni-məişət mallarını, arxivlərini, yazılı mənbələrini, mədəni irsini-elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini və s. daşıyıb öz ölkələrinə aparmağa xidmət edirlər. İndi Avropa ölkələrinin bütün muzeylərini və arxivlərini Türk dünyasından aparılmış xalçalar, kilimlər, qaş-daşlar, mədəniyyət xəzinəsinin inciləri olan elmi, bədii, tarixi, incəsənət əsərləri bəzəməkdədir...

Beləcə də, inkişaf etmiş Orta əsrlər mərhələsində, yəni XI-XVII əsirlərdə Türk dünyasının bir qütbündə güclü, qüdrətli Osmanlı və Azərbaycan Səfəvilər imperyaları fəaliyyət göstərdiyi halda, Türk dünyasının digər qütbündə isə, Böyük imperyalar və dövlətlər məkanı olan ərazilərdə-ölkələrdə Türk xalqlarının parçalanması və zəifləməsi halları özünü büruzə verir...Bu da, hər şeydən əvvəl, “Xalqlarhəbsxanası” adlanan Çar Rusiyasının Qara dənizin şimal - qərb sahillərini (qaqauz, Krım tatarları), Qafqazı (qaraçay, balkar, karaim, kumıq), Güney Qafqazı (Azərbaycan türkləri), Volqaboyu ərazilərini (tatarlar, başqırdlar, çuvaşlar), Ural-ətrafı (tatarlar), Sibir və Uzaq Şərq (yaqut, xakas, uyğur, şor, çulım, tatar), həmçinin, Mərkəzi və Orta Asiyanı (qazax, özbək, qaraqalpaq, türkmən, qırğız) işğal edib, belə demək mümkündürsə, torpaqlarını da özünüküləşdirmişdir. Bunlardan başqa, tarixi Azərbaycanın cənub ərazilərində (indiki İrənanın müstəmləkəsidir, burada 35 milyondan çox Azərbaycan türkü yaşayır), İraqda (kərküklər), Əfqanıstanda (əfşarlar), Çində (sarı uyğurlar) milyonlarla türklər yaşayır.

Həmin ölkələr 1917-1991-ci illərdə “Xalqlarhəbsxanası” adlanan Çar Rusiyasının varisi kimi çıxış edən Rusiya Federasiyasının yaratdığı SSRİ imperiyasının müstəmləkəsi altında olmuşlar... Həmin xalqların bir qismi (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan) 1991 – ci ildə SSRİ imperiyası çökdükdən sonra özlərinin tarixi dövlətçiliyini bərpa etsə də yuxarıda adları qeyd olunan digər Türk xalqları indi də Rusiya Federasiyasının müstəmləkəsi olaraq qalmaqdadır....

Şumerlərdən üzü bəri Şumerlər və Türklər Bəşəriyyət tarixində mədəniyyətin əsas özül və təməl daşını cilalamış və beləliklə də, ilk yazını - əlifbanı yaratmışlar. Onların bu “Böyük mədəniyyət ağacı” sonrakı minilliklərdə yeni – yeni budaqlar atmış, şaxələnmiş və müasir əlifbaların – yazı sisteminin yaradılması üçün ilk cığırılar olmuşdur.... Bu baxımdan, dünya xalqlarının əksəriyyəti qədim Şumerlərə və Türklərə borcludurlar...

Türklüyümüzün yenidən oyanışı dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının yeni ümumi türk təfəkkürünə, türk düşüncəsinə, türk amalına, türk əqidəsinə, türk inamına və inancına, türk birliyinə qayıdışı, oyanışı nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu uzun müddətli, həm də, maddi və mənəvi, etik və elmi baxımından müəyyən qədər çətinliklər, türk xalqları arasında düşüncə və fikir birliyi, güc və qüdrət birliyi nəticəsində həyata keçirilə bilər. Ancaq, bu birliyə hamılıqla (bütün Türk dünyasının) eyni vaxtda cəhd etməklə, bu sahədə qızgın təbliğat və təşviqat işləri aparmaqla, ilk növbədə isə, iqtisadi və mənəvi əlaqələri, elm və təhsil əlaqələrini müasir dövrün tələbi baxımdan əlaqələndirməklə, qədim soy ənənələrini dərindən öyrənməklə, ona sadıqlıq göstərməklə nail olmaq olar.

Bu baxımdan, türklüyümüze qayıdışın və türklüyün oyanışı, ilk növbədə, vahid türkşünaslığın, həmçinin, azərbaycanşünaslığın (eləcə də, ayrı-ayrı türk xalqlarının bu yönümlü fəaliyyətinin) əsas atributlarını və ya tərkib hissəsini, onun mahiyyətinə və məzmununa görə üç sahəyə bölmək olar:

1. Xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış milli sərvəti - Ana dilimiz (Ana dillərimiz. Bütün Türk dilləri nəzərdə tutulur). Bu yönümdə, Ana dilimizin gələcəkdə yenidən təşəkkül tapmasına ümid bəslənən vahid türk dilinin yaranması və öz mənşəyi və tipologiyası üzərində inkişaf etdirilməsi;

2. Xarqımızın, eləcə də, bütün türk xalqlarının tarixi unvanının müəyyən edilməsi - Azərbaycan türklərinin tarixi ərazisini təşkil edən Azərbaycan torpaqlarının tarixi ətraflı öyrənilməlidir. Umummillə liderimiz Heydər Əliyev xalqımızın tarixi ilə maraqla

lanıb, müəyyən araşdırmalar apararkən demişdir ki, Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycan (İran tabeliyində qalan Azərbaycan. M.Ç) da, Dərbənd də, Kərkük də bir bütövün parçalarıdır. Odur ki, tarixi Azərbaycan ərazisi gənclərimizə bu yönündə bütövlükdə aşılmalıdır.

Türk xalqlarının tarixi ərazisi isə, gənclərimizə Türk dünyasının bütövlükdə götürülmüş ərazisi yönümündə aşılmalıdır. Bu mənada, Türk xalqlarının tarixi qədim dövrlərdən üzü bəri xalqlarımızın açıq səma altındakı etnoqrafik muzeylərin (qəbristanlıqların - kurqanların), xalqlarımızın tarixi möhürü olan tarixi toponimlər və xalqlarımızın ümumi folklor (şifahi xalq ədəbiyyatı, xalq musiqisi, xalq rəqsləri) materialları əsasında ətraflı araşdırılmalı və geniş mənada təbliğ olunmalıdır...

3. Xalqımızın, eləcə də, türk xalqlarının tarixi tərcümeyi-halı və ya həyatnaməsi həm milli etnik tariximiz əsasında ayrı-ayrı türk xalqlarının tarixi çərçivəsində, həm ümumtürk çərçivəsində, həm də bütün türk xalqlarının ümumi tarixi çərçivəsində dərinlən araşdırılmalı, ümumtəhsil və ixtisasından asılı olmayaraq, ali məktəblərin bütün fakültələrində geniş miqyaslı tədris olunmalıdır ki, gənclərimiz xalqımızın, eləcə də, türk xalqlarının tarixi həqiqətləri ilə yaxından tanış ola bilsin.

Əlbəttə, bunlardan başqa türklüyün oyanışı üçün mədəni və mənəvi birlik, din birliyi də zəruri hesab olunan sahələrdir. Həmçinin, siyasi və iqtisadi əlaqələr birliyi, siyasi və təhlükəsizlik baxımdan həmrəylik də əsas şərtləndəndir.

Bu da, şübhəsiz ki, Heredotun yazdığı kimi, «Skiflərin (quz/oğuz) öz ənənələrinə sadıq» olmaları kimi müsbət insani keyfiyyətlərin gənclərimizə aşılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Burada yeri gəlmişkən, tarixə bir qısa ekskursiya da etmək olar. Eramızdan əvvəl Çin tarixçisi Sma Syan əsərində yazmışdır: «Hunlar ona görə mövcuddurlar ki, öz çörəkləri və paltarları ilə kifayətlənirlər və heç kimdən yardım istəməzlər». Buradan görüldüyü kimi, hunlar və onların varisləri olan müasir türklər də bu ənənəyə sadıq qalır, heç kəsdən maddi yardım umub, ondan asılı

vəziyyətə düşmək istəmirlər. Burada yeri gəlmişkən, Orxon-Yenisey kitabələrində qeyd olunmuş Bilgə xaqanın türklüyün Himni kimi səslənən bir kəlamı xatırlamaq yerinə düşərdi: “Ey Türk titrə və özünə dön, sən özünə dönəndə güclü və basılmaz olarsan!”

Bu mənada Orxon – Yenisey abidələri (V-VII əsrlər), M. Kaşğarlı (XI əsr), Rəşidəddin Fəzullah İbn Əbil-Xeyrə Həmadani-nin “Tarixi – Oğuz və hekayəti - cahangiri” (qısa “Oğuznamə”) (XIV – XV əsrlər), Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül – insan və Həlbətül lisan” (XIV əsr), Əsirəddin əbu Həyyan əl-Əndəlusini-nin “Kitab el idrak li-lisan əl ətrak” (XIV əsr), Nəsirəddin Rəb-guzinin “Qisəsül - ənbiya” (XIV əsr), Yusif Balasaqunlunun “Kutatqu bilig” (XI əsr), Əhməd Yasəvinin “Divani – hikmət” (XI əsr), Əhməd Yüqnəkənin “Atibətül–Həqaid” (XII əsr) əsərlərinin dilində yüzlərlə, minlərlə türk mənşəli sözlər və ter-minlər vardır. Onların toplanması, araşdırılması müasir türkologi-yanın qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi olmalıdır. Çünki bu qrup sözlər və terminlər tarixboyu türklüyümüzü qoru-yub saxlamağa xidmət etmişdir və indi də, gələcəkdə də bu missi-yanın yerinə yetirilməsinin əvəzolunmaz keşikçisi olacaqdır.

Azərbaycan dili haqqında:

Bu mənada, “ XVI –XVII əsrlərdən başlayaraq, xalq ədə-biyyatının get-gedə yeni vüsət alması, bu ədəbiyyatın və ümumən Azərbaycan dilinin (Azərbaycan – türk dilinin. – M.C.) qonşu xalqlar (ermənilər, kürdlər, talışlar, ləzgilər və.s) arasında anlaşılıqlı olması, ayrı – ayrı hallarda ondan yazılı ədəbi dil kimi də istifadə edilə bilməsi, və.s. dəlillər bu mülahizənin təsdiq və sübutu-dur” (Bax: M.Cahangirov, Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşək-külü, I hissə, Bakı, Elm, 1978, səh. 29).

“Türk dünyasının mədəni-mənəvi birliyində Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının rolu olduqca böyükdür. Kiçik Asiya (Tür-kiyə) ilə Türküstan, Ural-Volqaboyu arasında etnokulturoloji ün-siyyət tarixən ən çox Azərbaycan dili vasitəsilə gerçəkləşmişdir. Daha doğrusu, Türkiyə (Anadolu) türkçəsi ilə Türküstan (eləcə də, Ural-Volqaboyu) türkləri (oğuz, qıpçaq, karluk) arasındakı özü-

nəməxsus “keçid ünsiyyəti”ni Azərbaycan türkçəsi yaratmış və bu işdə bir körpü rolunu oynamışdır.” (Bax: R.V.Özyürək, “Azərbaycanda təhsil alan Türkiyəli tələbələrin dil problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2005, səh.5)

“Bildimiz kimi, qulağa ən musiqili, ahəngdar dillərdən biri Azərbaycan dilidir. Azərbaycanın böyük şəhərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin səviyyəsi yüksəkdir. Bununla yanaşı, ölkənin bütün coğrafiyasında deyimlərlə (idiom, ibarə, atalar sözü, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər. – M.C.) zəngin xalq dili inkişaf etmişdir.” (Yenə orada, səh. 112).

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazılı mənbələr arasında ən çox diqqəti cəlb edən lüğətlərdən biri də dövrünün görkəmli lüğətsünası olan İbn Mühənnanın təxminən 1338-1340-cı illərdə yazdığı “Hilyətül – insan və Həllbətül - lisan” adlanan məşhur lüğətidir. Bu əsər elm aləminə P. Melioranskinin “Arab filoloq o turetsekom yazıke” adlı doktorluq dissertasiyasını yazdıqdan sonra türkologiyada geniş yayılmış və böyük şöhrət tapmışdır. Müəllif bu lüğətin ərəb əlifbası ilə Azərbaycan türkçəsində yazıldığı barədə ilk dəfə məlumat verilmişdir. Avropa kitabxanalarından bu lüğətin beş nüsxəsi tapılmışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dili və M. Kaşğarlının “Divani–lüğət–it türk” və digər abidələrlə səsləşən bu lüğətdə yüzlərlə türk mənşəli terminlər vardır: xaqan (hökmdar, İML, 32), il \ el (el, ölkə. İML, 33), katun (xatun, bəy arvadı, qadın, İML, 39), sözcü (elçi, İML,63) terken (hökmdar xanımı: hökdar, İML,71) və.s.

Yaxud, Aqor Martamyan – (Maltalı erməni, türkoloq alim, Mirzə Məlkum xanım xələfi) 1922-ci ildə Ankarada ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə həsr olunmuş konqresdə çox canfəşanlıq göstərir, konqresdəki məruzəsində “türk dili və əlifbasının qədimliyindən, görəlliyindən danışır. O, “Türk dilinin qədimliyi və etimoloji əhəmiyyəti” məqaləsində türk dili ilə bağlı hər cür yeniliyə qarşı çıxır və qeyd edir ki, Avropa mənşəli sözlərin böyük qatları etimoloji cəhətdən türk dilindən alınmışdır. Alim “su” sözünü örnək göstərməklə “S – d” əvəzlənməsi vasitəsilə bu sözün

çin, yapon, monqol, udmurt, fin-uqor, madyar, mordov, buryat, tunqus, mancur, slavyan, sanskrit, yunan, latın və erməni dillərində müxtəlif şəkildə mənimsənilərək işlədilir, - deyir. (Bax: İ.H. Hacıyeva, Azərbaycanca dil quruculuğu məsələləri, doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2007, səh.45-46).

XX əsrin əvvəllərində Ana dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsi, səlisləşdirilməsi, saflığı və sabitləşdirilməsi uğrunda gedən qızgın mübarizələr dövründə şairlərimiz və yazıçılarımız da, jurnalistlərimiz də xalqımızın milli mənafeyi baxımından milli sərvətimiz olan ədəbi dilimizin milliliyini müdafiə edən ön cəbhədə olmuşlar. Bu sahədə şairlərimizdən M. Şəbüstərinin və S. Rüstəm poeziyasına nəzər salmaq yerinə düşərdi:

M. Şəbüstəri:

“ Su deyibdir mənə əvvəldən anam, ab ki yox,
Yuxu öyrətdi uşaqlıqdan mənə, xab ki yox.....”

S. Rüstəm:

“Dünən şerimizin bəlli yarası.
Tutulmuşdu ərəb-fars bəlasına.
Mən yaxın qoymaram ərəbi-farsı
Doğma şerimizin gül bağçasına”.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, türklüyümüzün – azərbaycançılığın yenidən oyanışı baxımından, Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək əslində kök Türkə, Ulu Türkə qayıdış deməkdir, ümumilikdə isə, Türk təfəkkürünə, Türk düşüncəsinə, Türk mədəniyyətinə və mənəviyyətinə, Türk inamı və inanclarına, adət-ənənələrinə müasirlik baxımından yenidən nəzər salmaq deməkdir. Bu isə dili bir, dini bir olan qardaş türk xalqlarının Türk dünyasına inteqrasiya etməsinə və qloballaşmasına aparan ən işıqlı yoldur... Bu işıqlı yol gələcəkdə Türk xalqlarının Dünya qloballaşma axınına qoşulmasında ən parlaq Ulduz ola bilər...

Ümumtürk tarixinə dərindən nəzər saldıqda belə qənatə gəlmək olur ki, Türk imperiyaları və dövlətləri o vaxt güclü, qüdrətli olub ki, Mete Xaqan, Atilla, İldırım Bayazıt, Şah İsmayıl Xətai, Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev kimi görkəmli dövlət xadimləri, siyasətçiləri və diplomatları özlərinin idarəetmə sistemində türklüyü, türk birliyini, türk ənənələrini daim gündəmdə saxlamışlar, türklüyün milli ənənələrinə sadıq qalmışlar. Bu da onların öz fəaliyyətlərində böyük qələbələr və uğurlar qazanmasına geniş imkan vermişdir.

TÜRK DİLLƏRİNİN, O CÜMLƏDƏN AZƏRBAYCAN-TÜRK DİLİNİN MİLLİLƏŞMƏSİ TARİXİNƏ DAİR

Türk dillərinin milliləşməsi tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, hələ eramızdan əvvəlki minilliklərdə ümumtürk xalqı təşəkkül tapdığı kimi, onlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ümumtürk dili də təşəkkül tapmışdır. Bu da, hər şeydən əvvəl, xalqlarımızın milli sərəvəti olan ümumtürk, eləcə də, Azərbaycan - türk dilinin təşəkkül tapmasına, əsrlərdən-əslərə inkişaf edərək, bu günümüzə qədər gəlib çatmasına geniş imkan vermişdir. Artıq, türk dilləri, demək olar ki, tam mənası ilə milliləşmə prosesini başa çatdırmış və indi isə türk dillərinin birliyinin vahid ümumtürk dili kimi milliləşmə - ümumiləşmə astanasına qədəm qoymuşdur.

Bəs, milliləşmə nə deməkdir?

Milliləşmə dedikdə, hər şeydən əvvəl, insanların tarixən dil, ərazi, mədəniyyət, iqtisadi həyat tərzi və psixoloji baxımdan ümumi psixikası (ruha, ruhi aləmə) əsasında təşəkkül tapmış birliyi və ya cəmiyyəti nəzərdə tutulur. Yəni, eyni ünsiyyət vasitəsinə - dilə malik olan insanların müəyyən bir ərazidə - ölkədə məskunlaşması və dövlət - idarəetmə qurumu yaratması və onu inkişaf etdirməsi nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, dilimizdə milliləşmənin əsasını təşkil edən «Milli» sözü də geniş şəkildə işlənməkdədir. Milli dedikdə, hər

şeydən əvvəl, ilk növbədə millətə aid olan, millətə məxsus olan, millətə xas olan səciyəvi xüsusiyyətləri ifadə edən milli mədəniyyət birləşməsi bir ölkəyə və ya dövlətə aid olan dövlət rəmzləri (Dövlət bayrağı, Gerb, Himn); həmçinin, ayrıca, kiçik bir qəbiləyə, tayfaya aid olan milli rayon nəzərdə tutulur.

Milliləşmə dedikdə, həmçinin, millətpərvər və millətpərvərlik anlayışları da yada düşür. Millətpərvər dedikdə isə, millətini, xalqını sevən; millətində və xalqına məhəbbəti olan; milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı olan mənaları başa düşülür. Millətpərvərlik dedikdə isə, millətini və xalqını sevmə; millətində və xalqına məhəbbəti olma mənası anlaşılır.

Milliləşməyə bu baxımdan yanaşdıqda, bu mülahizələri XX əsrin son rübündə və XXI əsrin ilk onilliyində tez-tez Türkiyədə, Azərbaycanda və digər türk ölkələrində fəaliyyət göstərən Atatürk Mərkəzləri, ayrı-ayrı türk ölkələrində keçirilən Ümumtürkoloji Qurultaylar və elmi simpoziumlar, hətta, türk dövlətləri və cəmiyyətlərinin dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq Qurumlarının fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək olar. Bu mənada, 17-19 noyabr 2007-ci ildə Bakıda keçirilən türk dövlətlərinin və Cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq Qurultayının müzakirə etdiyi və qəbul etdiyi Qətnamənin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Əlbəttə, istər türk dillərinin, istərsə də Azərbaycan-türk dilinin milliləşməsi yolunda ən mühüm amil düşüncəmizin - milli konsepsiyamızın, milli metodologiyamızın milliləşməsi əsas və ilkin mərhələ olmalıdır. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin obrazlı dili ilə desək: «Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır». Bu müqəddəs kəlamı eyni ilə digər türk xalqlarına da şamil etmək olar. Yəni, Qazaxıstanda qazaxçılıq, Özbəkistanda özbəkçilik, Türkmənistanda türkmənçilik, Qırğızıstanda qırğızçılıq, eləcə də, digər türk dilli respublikalarda və türklərin yığcam halda yaşadıkları məkanlarda da türklük ideyası – konsepsiyasının inkişaf etdirilməsi daim gündəmdə olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dövlətlərinin milli konsepsiyası, hər şey-

dən əvvəl, ümumtürk milliləşməsinə və ümumtürk birliyinə xidmət etməlidir.

Bu baxımdan, Azərbaycan türk dilinin tarixən milliləşməsi məsələlərinin şərh edilməsi də yerinə düşərdi. «Azərbaycan - türk ədəbi dili milliləşənə qədər (və milliləşmə prosesində), ümumiyyətlə, türk dilləri (ədəbi və qeyri-ədəbi formalar) ilə tarixi - tipoloji əlaqədə inkişaf etmişdir, ona görə də, Azərbaycan - türk ədəbi dilinin təşəkkülü, təkamülü və milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunması kimi məsələlərin izahı ümumtürk kontekstindən çıxış etməklə mümkündür» (professor N.Cəfərov). Bu mülahizə istər elmi, istərsə də məntiqi baxımdan ağıla batandır. Çünki Azərbaycan - türk dilinin, eləcə də, digər türk dillərinin istər tarixi inkişafında, istərsə də çağdaş türk dillərinin indiki vəziyyətini ümumtürk dillərinin kontekstlərindən kənarında öyrənmək qeyri-mümkündür.

Yuxarıda deyilənlərə nəzər salsaq, Azərbaycan - türk dilinin milliləşməsinin əsasında, hər şeydən əvvəl, tarixin müəyyən bir mərhələsində, o cümlədən də, çağdaş mərhələsində xalqın təfəkkür və düşüncə tərzinin müasirlik baxımdan dəyişməsi və yeniləşməsi nəzərdə tutulur. Bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliləşməsi və inkişaf tarixinə iki aspektdən baxmaq lazımdır:

I. Azərbaycan - Türk şifahi ədəbi dili və onun təşəkkülü tarixi

Azərbaycan xalqının əsil tarixinin və ya dilinin tarixinin yazılmasında ən mötəbər mənbələrdən biri, xalqımızın ümummilli təfəkkürünün, ümummilli düşüncəsinin məhsulu kimi yaranan, təşəkkül tapan, xalqımızın və dilimizin tarixinə həm yol yoldaşı, həm də işıq saçan bu qədim və uzun yolun yolçusu, əks etdiricisi, onu bədii təfəkkürünün ümumi məhsulu kimi yaradıb - yaşadan, qoruyub - saxlayan, əsrlərdən - əsrlərə, nəsillərdən - nəsillərə ötürüb bu günümüzə çatdıran folklor materiallarının (şifahi xalq ədə-

biyyatı, musıqı, rəqs) da dilimizin milliləşməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki xalqımızın tarixinin bu və ya digər gizlin səhifələrini özünün ayrı-ayrı misralarında, beytlərində, bəndlərində və yaxud elmi-fəlsəfi xarakterli folklor nümunəli - atalar sözü və zərbul-məsəllərində, ümumi məişət xarakterli deyimlərində, duyumlarında, ifadə və cümlələrində qoruyub saxlayır, onları yeni-yeni məna çalarları və ahəngdarlığı ilə büllurləşdirir, saflaşdırır, cilalayır, təkmilləşdirir və sabitləşdirilmiş şəkildə əsrlərdən- əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürür. Beləliklə də, dilimizin milliləşməsinə parlaq səhifələr açılır.

Başqa sözlə desək, dilimizin milliləşməsinin ilk ünsürlərini qədim tarixə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrində dilimizin də, tariximizin də, adət-ənənələrimizin də, etik və estetik görüşlərimizin də, məişət və məşğuliyyətimizin də açılmamış səhifələrini geniş şəkildə oxuya bilirik.

Sadağı tər, oxu tər,
Sadaq saxlar, oxu tər.
Kipriklərin tərətmə,
Qəm tünlүkdür, ox itər.

Əzizinəm sal düzəlt,
Taxta gətir, sal düzəlt,
Bizi keçir o üzə.
Omrümüzə sal düzəlt.

Bu xalq qoşqularında işlədilmiş “sadaq və sal” sözlərini, həmçinin, qoşquların lap qədim dövrlərdə, bəlkə də, bir neçə min illər əvvəl yaradılmasından xəbər vermirmi? Bu el qoşqularında işlədilmiş «sadaq» (ox qabı, yay oxu qabı) və «sal» (lap qədim zamanlarda bir neçə taxtadan düzəldilmiş üzgüçülük vasitəsi -ibtidai gəmi) sözləri xalqımızın bu məkanda - Xəzər dənizi sahilində lap qədim dövrlərdən yaşadığından - məskunlaşdığından xəbər verir.

Yaxud:

Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni.
Yada kəviz verincən,
Sala məzara məni.
(IV – V əsrlər)

Yaxud:

Ərəb gəldi, hay verin,
Nə istəsə, pay verin.
Aza duran döyüllər,
Gətirin, tay-tay Verin.
(VII – VIII əsrlər)

Ərəb nədi, corab nədi?
Ərəbin üzü, Dəvənin dizi.
(VII-VIII əsrlər)

Yuxarıdakı birinci el qoşqusu IV – V əsrlərdə, Xəzər türk tayfalarının Azərbaycana yürüşü zamanı, ikinci qoşqular isə, VII – VIII əsrlərdə ərəb işğalı zamanında yaranmış və el arasında yayıla-yayıla bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Təxminən, elə həmin dövrdə V – VII əsrlərdə yaranmış və sonralar yazıya alınmış, mədəniyyət xəzinəmizin şah əsəri sayılan «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları da xalqımızın və dilimizin, mədəniyyətimizin və məişətimizin möhtəşəm abidəsi olmaqla yanaşı, dilimizin milliləşməsi baxımdan da örnək ola bilər.

Buraya kimi deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan - türk şifahi ədəbi dili, artıq, VII-VIII əsrlərə qədər tam mənası ilə təşəkkül etmiş, səlisləşmiş və təkmilləşmiş və beləliklə də, yazılı ədəbi dilin təşəkkül tapması üçün möhkəm bir bünövrəyə, təməl və özül daşına çevrilmişdir...

Bir sözlə, milli mənlüyimizə sahib olmaq üçün milli mədəniyyətimiz də, milli folklorumuz da, xalqımızın milli sərvəti olan

ədəbi dilimiz də milliləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bizim milli düşüncələrimiz inkişaf etdikcə tarixən xalqımızın təşəkkül tapmış elmi-fəlsəfi görüşləri də, etik-estetik görüşləri və duyumları da, azərbaycançılıq ideyası da gündən-günə milliləşmə yönünə istiqamət götürmüşdür. Bu mənada, milliləşmə bizim həyat devizimiz olmalıdır.

2. Azərbaycan - Türk yazılı ədəbi dili və onun təşəkküllü tarixi

Dilçilik tarixindən məlum olduğu kimi, Altay dilləri ailəsinin təsnifindən aydın olur ki, bu dil ailəsinə daxil olan bütün türk dilləri mənşəcə bir-birinə qohum olduğu kimi, onların dil əsası da (yəni, əsası və ya ulu dili), dilçilik əsası da (səs tərkibi, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu) bir-birinə yaxındır. Əlbəttə, bütün bunlar Altay dilləri ailəsinə daxil olan bir neçə dilin, o cümlədən Azərbaycan - türk və Osmanlı türk dillərinin tarixin müəyyən mərhələsində digər türk dillərinə nisbətən sürətlə inkişafına və həmin dillərdən özünün işləkliyinə, anlaşılıqlığına, digər türk xalqları tərəfindən başa düşülməsinə, aydınlığına, zənginliyinə və sabitliyinə görə fərqlənmiş və xüsusi mövqeyə malik ola bilmişdir.

Deməli, Türk dillərinin hamısının mənşəcə bir-birinə qohumluğunu və tipoloji cəhətdən eyni qrupa - aqqlütinativ dillər qrupuna daxil olmasını nəzərə aldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, Altay dillərinin Altay epoxası (b.e.ə. və bizim eramın III əsrinə kimi), Hun epoxası (bizim eramın III-V əsrləri) və Erkən orta əsrlər türk epoxası (V-X əsrlər) dövrlərinə aid olan bütün yazılı mənbələrində türk dillərinin hamısının az-çox dərəcədə payı vardır. Yəni, həmin yazılı abidələr türk dillərinin hamısının ortaqlı mənbələri kimi tanınmalı və hər bir türk xalqı ondan bəhrələnməlidir.

Bu mənada, dilimizin milliləşməsi prosesinə tarixi yönümdə yanaşmaq lazımdır. Yəni, milliləşmə prosesini qədim türk - yazılı abidələrindən - Orxon -Yenisey yazılarından başlamaq və

XI-XII əsrlərdə mövcud olan türkdilli yazılı abidələrin təhlili ilə davam etdirmək; Türk dillərinin bütün bölgələri (Qafqaz, Kiçik Asiya, Orta Asiya, Ural - Volqaboyu) arasındakı əlaqələrin sahmana salınması işində Azərbaycan -türk dilinin həm Orta Asiya, həm də Kiçik Asiya türkləri arasındakı əlaqələrinin aparıcı rola malik olmasını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Azərbaycan özünün coğrafi mövqeyinə görə, Türk dünyasının mərkəzi bölgəsində yerləşir. Odur ki, Azərbaycan - türk dili digər türk dilləri ilə geniş mənada əlaqə yaratmaq imkanına malikdir.

Məhz bütün bunlar da «ədəbi dildə sistemləşən azərbaycançılıq (milliləşmə. - M.Ç) göstəriciləri XVI-XVIII əsrlərdə öz keyfiyyətini hiss etdirir... ümumxalq dilinin coğrafi sabitliyi və müəyyənliyi onun daxili bütövlüyü üçün şərt olub, sürətlə təşəkkül tapan milli ədəbi dilin əsasında durmasına təsir edir» (N.Cəfərov). Əlbəttə, bu mərhələdə Ş.I.Xətəinin dövründə Azərbaycan - türk dilinə dövlət qaygısı göstərilməsi, onun rəsmi dövlət dili statusuna malik olması da dilimizin milliləşməsi prosesində güclü təsir etməsinin də böyük rolu olmuşdur.

Burada yeri gəlmişkən, Türk dilləri arasında ilk dəfə Azərbaycan - türk dilində milliləşmə meyllərinin daha da güclənməsinə dəlalət edən bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn: XIX əsrdə Çar Rusiyasının paytaxtı Peterburq dövlət idarələrinə göndərilən məktublar həm Azərbaycan türkləri, həm də Qafqazda məskunlaşmış digər xalqlar tərəfindən Azərbaycan - türk dilində yazılırdı. Şübhəsiz ki, bu da dilimizin milliləşməsi prosesinə müəyyən dərəcədə təsir edirdi. Bu da, hər şeydən əvvəl, belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, artıq, ədəbi dilimizdə milliləşmə prosesi XVIII əsrdə özünün ən yüksək zirvəsinə istiqamət götürmüşdür.

Burada bir epizodu xatırlamaq da yerinə düşərdi. Dilimizin gələcək taleyini qabaqcadan görəndə, dahi dövlət xadimi, əvəzolunmaz hərbi sərkədə, görkəmli şair Şah İsmayıl Xətai, ilk növbədə, doğma ana dilində - Azərbaycan - türk dilində yazmaqla,

klassik poeziyanın klassik nümunələrini yaradır və beləliklə, digər şair soydaşlarına nümunələr göstərirdi. Həmçinin, Azərbaycan - türk ədəbiyyatını dil baxımdan milliləşdirmək, vahid bir istiqamətə yönəltmək məqsədi ilə ədəbi məclis təşkil edir. O dövrün tanınmış şairləri bu ədəbi məclisdə toplaşır... Əlbəttə, bu ədəbi dilimizin milliləşməsi yönümündə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Xətai bu baxımdan, gənclərə nəsihətində yazmışdır:

«Vətənimin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ölçü mücəffhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Məni lənətlə yad etməyin! Yaxşı nə etdimsə davam etdirin, xətalarımı təkrar etməyin... Atalar sizə üç ƏMANƏT qoyublar: DİLİMİZ. QEYRƏTİMİZ. VƏTƏNİMİZ!».

Uzaqgörən dövlət xadimi və klassik şair Xətai ölkədə apardığı digər islahatlarla yanaşı, mədəni-maarif və dil sahəsində də müəyyən islahatlar aparmışdır. O cümlədən, Azərbaycan - türk dilinə rəsmi dövlət dili statusu vermiş, ərəb və fars dillərindəki elmi və bədii əsərlərin Azərbaycan - türk dilinə tərcümə edilməsi, təlim-tərbiyə işlərinin Azərbaycan - türk dilində aparılması barədə müvafiq tədbirlər görmüşdür. Şübhəsiz ki, bütün bu tədbirlər xalqımızın və dilimizin əbədiyən yaşamasına və inkişaf etməsinə, bir sözlə, Milliləşməsinə xidmət etməkdən ibarət olmuşdur. Əlbəttə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sonrakı mərhələlərdə dilimizin sabitləşməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu zirvənin ümumi nəticələri isə, iki istiqamətdə özünü büruzə verir. Bir tərəfdən ümumxalq-folklor dilinin, digər tərəfdən isə, yazılı-ədəbi dilin normaları sürətlə inkişaf edir və milliləşir. Əlbəttə, ədəbi dilimizin milliləşməsində onun dialekt və şivələrinin də müəyyən dərəcədə rolu olmuşdur. Çünki dialektizimlər təşəkkül tapmaqda olan hər bir ədəbi dilin əsasında durur və onun təbii maddi bazasını təşkil edir. Bu mənada, dialektizimlərin müstəsna rolu danılmazdır.

Deməli, Azərbaycan - türk ədəbi dilinin şifahi qolu ilə yazılı qolunun yaxınlaşması və təmərgüzləşməsi də dilimizin milliləşməsinə güclü təkan verən amillərdən biri olmuşdur. Əlbəttə, dilimizin milliləşməsi prosesində dialekt və şivələrin, ləhcələrin də rolu az olmamışdır. Çünki milli ədəbi dil ləhcə səviyyəsi ilə şifahi ədəbi dilin qovuşması, bir-birilə qaynayıb- qarışması nəticəsində meydana gəlmişdir.

XIX əsrdə isə, dilimizin milliləşməsi daha sürətlə inkişaf edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki XIX əsrdə digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan – türk dilində ilk mətbuat orqanların yaradılması («Tiflis əxbarı», «Qafqazın bu üzünün xəbərləri», «Əkinçi», «Ziya», «Ziyayi - Qafqaziyyə», «Kəşkül» və s. qəzet və jurnallar), ədəbiyyatımızın geniş vüsət alması, kitab nəşrinin başlanması, teatrın təşkili, dram janrının, o cümlədən, komediya janrının (M.F.Axundovun 1850- ci ildə «Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kimyagər» əsəri dram janrının; C.Məmmədquluzadənin «Çay dəstgahı»; N.Vəzirovun «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz»; Ə. Haqverdiyevin “Yeyəsən qaz əkini, görəsən ləzzətini”); N.Nərimanovun «Nadanlıq» əsəri faciə janrının; N.Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin»; Ə.Haqverdiyevin «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan»; N.Nərimanovun «Nadir şah» əsərinin yaranması; həmçinin, ilk məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, Qori seminariyasında Azərbaycan – türk bölməsinin fəaliyyət göstərməsi və ziyalı kadrların həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə inkişaf etməsi də dilimizin milliləşməsinə güclü sürətdə təsir etmişdir.

Əlbəttə, bunu da təsadüf hesab etmək olmaz. Çünki XX əsrin əvvəllərində M.Şahtaxtının Azərbaycan-türk dilində nəşr edildiyi “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində Türklülük-azərbaycançılıq ideyasının və əqidəsinin ziyalılar arasında geniş miqyaslı təbliğ edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Odur ki, həmin dövrdə xalqımızın tanınmış ziyalıları, o cümlədən, Mirzə Cəlil, satirik şerin nadir ustası M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, A.Səhət, M.S. Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə. Qəmküsar və başqaları

“Şərqi - Rus” qəzetinin milli ruhlu sağlam və müasir ideologiyası və əqidəsi ətrafında toplanmışlar. Əlbəttə, bu ideologiyanın əsasında xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış milli sərvəti olan “Ana dilimiz” Azərbaycan – türk dili dayanırdı. Məhz həmin dövrdə xalqımızın milli oyanış prosesi geniş halda yayılmağa və həyata təsir etməyə başlamışdır...

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN YENİDƏN BƏRPA EDİLMƏSİ DÖVRÜNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Türklüyümüzün yenidən oyanışı prosesi XX əsrin birinci rübündə, demək olar ki, müəyyən dərəcədə güclənmiş və bütün Türk dünyasını əhatə etməyə başlamışdır. Nəhayət, XX əsrin ikinci onilliyinin sonralarına yaxın 3 əsrdən çox “xalqlar həbsxanası” olan Rusiya çarizminin daxili siyasəti nisbətən zəifləyir, digər xalqların xüsusilə, Qafqaz, Volqaboyu, Uralətrafi, Sibir, Orata Asiya və Güney Qafqaz xalqları, o cümlədən də Azərbaycan türkləri özünün tarixi dövlətçiliyini bərpa etmiş və müstəqil, azad, suveren Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışlar. Lakin Çar Rusiyasının varisi kimi çıxış edən Sovet Rusiyası sabiq Çar Rusiyasının tabeliyində olan bütün xalqları və ölkələri yenidən özünün müstəmləkəsinə çevirmək üçün yeni strateji planlar hazırlayır...

İmperiya siyasəti yeridən Sovet Rusiyası 28 may 1918-28 aprel 1920 ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini cəmi 23 aydan sonra ikinci dəfə yenidən işğal edir və beləliklə də, Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə yenidən son qoyur. Doğrudur, AXC-i az bir müddət yaşasa da, bəlkədə, xalqın gələcəyi naminə yarıməsrlük iş görmüş geniş miqyaslı fəaliyyət göstərmiş, xalqa müstəqilliyin, azadlığın, suverenliyin və demokratiyanın mahiyyətini və əhəmiyyətini “daddırmışdır”.

Onu da, qeyd edək ki, AXC-i dövründə türklüyümüzün ilkin və əsaslı ideologiyası geniş vüsət almışdır. Bir sözlə, həmin

dövrədə türklük ideyası və əqidəsi XX əsrin birinci 20 illiyində özünün pik nöqtəsinə yüksəlmişdir. AXC-nin istər siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi sahədəki inkişafı hamıdan çox xalqımızın tarixi düşmənlərindən biri olan Sovet Rusiyasını narahat edirdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə şərq-qərb və şimal-cənub arasında xüsusi strateji mövqeyə malik olan, möhkəm dayaqlar üzərində sabitləşmiş “Əsas körpü” rolunu oynayırdı. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara - neft və qaza, mülayim iqlim – hava şəraitinə, ucuz işçi qüvvəsi olan ölkə idi ...

Odur ki, Sovet Rusiyası 1920-ci ilin 27-28 aprelində tərədən-dırnağa qədər silahlanmış və tərkibində 72 min əsgər və zabit olan XI Qızıl Ordu (İşğalçı Ordu) ilə Azərbaycanı ikinci dəfə yenidən işğal etdi. Beləliklə, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyuldu. Sovet imperiyasının Azərbaycanda “ağalığı” düz 70 il davam etdi... Bu 70 il ərzində xalqımız daim qorxu və sək-səkəli halda yaşayırdılar... Çünki Sovet repressiyası fasiləsiz davam etdirilirdi. Məhz bu repressiyaların 1920-1939-cu illəri dövründə Azərbaycan xalqının 29 min tanınmış ziyalıları – alimləri, şairləri, yazıçıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, ictimai xadimləri, elin-kəndin ən nüfuzlu – geniş dünyagörüşlü adamları, həmçinin, 2000 nəfər general və zabidləri repressiyanın ədalətsiz qurbanları oldular....

Bütün bunlara baxmayaraq, xalq özünün gələcəyi barədə düşünür, götür – qoy edirdi. Onu da qeyd edək ki, xalq açıq-əşkar olmasa da qəlbində azadlıq, müstəqillik, suverenlik, demokratiya amalı və əqidəsi ilə, türklük – azərbaycançılıq inamı və inancı, ideyası ilə yaşayırdı.... Sovetlər birliyi dövründə də xalqımızın qabaqcıl ziyalıları arasında özünün milli dövlətçilik ideyası ilə yaşayanlar çox idi, bəzən bu ideyalar açıq-əşkar özünü büruzə verirdi, bəzən isə geri çəkilirdi, amal və əqidələrini yenidən götür – qoy edir, ideyaca yenidən silahlanırdılar... Başqa sözlə desək, xalqımızın avanqard dəstəsi olan qabaqcıl ziyalıların başçılığı ilə ziyalılar və gənclər Azərbaycanın gələcək taleyi, inkişafı və tərəq-

qisi, müstəqilliyi üçün hər bir Azərbaycan türkünün – azərbaycanlıların özünün milliliyini dərk etməsi yolunda fasiləsiz fəaliyyət göstərmişlər. Bu sahədə alimlərimizin, şairlərimizin, yazıçılarımızın, jurnalistlərimizin gənclər və tələbələrin geniş miqyaslı əməyi olmuşdur. Xalqımızın milli ideya, amal və əqidəcə yenidən hazırlığını hiss edən sabiq Sovet İmperiyası 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə doğma Azərbaycanımızın paytaxtı Bakı şəhərinə tanklar, ağır toplar, zirehli hərbi texnika ilə silahlanmış, insanqanına susamış, xüsusi təlim görmüş, 25 min nəfərdən ibarət olan böyük bir Ordu yeritdi. Vətəninə sevən 9 günahsız, əliyalın xalq qəflətən gülləboran edildi, yüzlərlə günahsız insanlar – gənclər qətil edildi, minlərlə insan yaralandı, əlil oldu... və həbs edildi. Bu da Sovet “demokratiyası”nın görünməyən üzü...

Qanlı imperiyanın xalqımıza qarşı törətdiyi bu Qanlı-gecə-soyqırımını dünyanı dəhşətə gətirdi... Lakin Qanlı imperiyanın günahsız xalqa qarşı törətdiyi soyqırımını – qətli xalqımızın iradəsini qıra bilmədi. Əslində isə, bu qanlı qırğın xalqımıza əzmkarlıq, qəhrəmanlıq, döyüşkənlik, igidlik, ölməzlik və şəhidlik dərsi oldu. Bu hadisə xalqımızı türklük-azərbaycançılıq ruhunda, yeni amal və əqidə ilə yenidən silahlandırdı və qırılmaz əqidələr əsasında yenidən birləşdirdi ... Bu dövrdə “Yeni Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Azadlıq”, “Aydınlıq”, Tiflisdə nəşr olunan “Sovet Gürcüstanı” və digər qəzetləri xalqın alovlu tribunasına çevrildi. Beləcə də, xalq tamamilə türklülük-azərbaycançılıq, müstəqillik, azadlıq, suverenlik və demokratiya üstündə yenidən kökləndi. Tale sanki, bu ideyaları gerçəkləşdirmək üçün qabaqcıl Ziyalılar Ordusu yetişdirmişdir. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın daxilində baş verən milli təlatümlər, şüarlar, çağırışlar xalqı türklülük-azərbaycançılıq ruhunda yenidən tərbiyə edirdi.

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev bu dövrü belə xarakterizə etmişdir: “XIX əsrin sonu –XX əsrin əvvələri, Dünyada yeni münasibətlərin bərqərar olduğu bir dövr kimi Azərbaycan xalqının həyatının bütün sahələrində də öz təsirini göstərmişdir...

XIX əsrdən başlanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin gedişi Azərbaycan cəmiyyətində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı, yeni mühitdə formalaşan görkəmli ictimai və siyasi xadimlərimiz əsrin çağırış və tələblərinə layiqincə cavab verməyə qadir oldular” (“Azərbaycan” qəzeti, 27 may 1998). Məhz bu ictimai-siyasi həzrlığın nəticəsi idi ki, “... bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi – feodal müstəmləkə rejimi olan “xalqlar həbsxanası” adlanan Çar Rusiyası və onun varisi Sovet Rusiyası da Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini tamamilə məhv edə bilmədi...”

Belə bir ictimai – siyasi şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı və özünün türklülük-azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızın ictimai – sosial həyatının bütün sahələrində - siyasətdə də, iqtisadiyyatda da, mədəniyyətdə də, mənəviyyatda da, hətta, ailə-məişətdə də geniş miqyasda tətbiq edilməsinə nail oldu.

Burada professor N.Cəfərovun bir mülahizəsini qeyd etmək də yerinə düşərdi: “ Azərbaycan milli dövlətçilik təfəkkürünün əsas mənbəyi qədim türk dövlətçilik mədəniyyətidir” (Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, 2002, səh 453). Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycanda mətbuatın yaranması və kitab nəşrindən sonra xalqımızın XIX əsrdə və ondan sonrakı dövrlərdə yaşayıb yazan ziyalılarımız, o cümlədən M.F. Axundzadə də, A. Bakıxanov da, H. Zərdabi də, N. Vəzirov da, Ə. Ağaoğlu da, Ə. Hüseynzadə də, M. Ə. Rəsulzadə də və başqaları da idarəetmə - dövlətçilik ənənələrini qədim Türk dövlətçilik mədəniyyətindən öyrənmişlər.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlarda qeyd olunduğu kimi, “hələ eramızdan əvvəlki minilliklərin mənşəyi mübahisəli dövlətlərini (türk dövlətləri nəzərdə tutulur – N.C.) nəzərə almasaq, II minilliyin ortalarına qədər Azərbaycanda biri digərinin bilavasitə varisi olan aşağıdakı dövlətçilik mədəniyyətləri mövcud olmuşdur:

1. Qədim (ümumi) türk (Hun-qıqcaq) dövlətçilik mədəniyyəti;

2. Türk – müsəlman (Oğuz – səlcuq) dövlətçilik mədəniyyəti” (Yenə orada, səh. 454).

Deməli, xalqımızın milli ənənəyə söykənməsi və ondan qidalanması da XIX - XX əsrlərdə türklüyün-azərbaycançılığın bir ideya, amal, əqidə kimi təşəkkül tapmasına böyük təsir göstərən amillərin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir:

- Tarixi Vətənimiz olan Azərbaycana bütöv halda (Şimalı-Cənublu) baxılması, onun tarixinin bütövlükdə ən qədim dövrlərdən üzübəri hərtərəfli və ətraflı öyrənilməsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

- Xalqımızın tarixi nailiyyəti və milli sərvəti olan Ana dilimizin həm şifahi ədəbi dilinin, həm də yazılı ədəbi dilinin təşəkkülü tarixi birgə araşdırılmalı, klassik yazıçı və alimlərimizin, həmçinin, xarici ölkə alimlərinin, yazıçılarının və publisistlərinin Ana dilimizin keçmişi və bu günü barədə də söylədikləri xoşməramlı mülahizələri ətraflı araşdırılmalı və ilk məktəb illərindən gəncliyimizə dərinlən aşılanmalıdır. Bu da, şübhəsiz ki, hələ uşaqlıq illərindən gənc nəslimizdə Böyük Vətənimiz Azərbaycana və Ana dilimizə sevgi və məhəbbət hislərinin daha da güclənməsinə səbəb olacaqdır...

- Ərazisi 500 min kvadratkilometr olan Tarixi Azərbaycanın ərazisindəki açıq səma altındakı bütün etnoqrafik Muzeylərimizin (kurqanların və qəbristanlıqların), maddi - mədəniyyət abidələrinin qorunması, araşdırılması və Ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunması da daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır...

- Bütövlükdə, Azərbaycan ərazisindəki xalqımızın tarixi möhürü olan toponimlərin (yer – yurd adlarının) toplanması və tarixi aspektdə araşdırılıb (qədim tarixə malik olan makro toponimlərin), Ümumtəhsil məktəblərdə tədris edilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir...

- Tarixi Azərbaycan ərazisində tarixin bütün mərhələlərində xalqımızın bədii və ya elmi təfəkkürünün, mədəni və mənəvi məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin (layla, bayatı,

lətifə, nağıl, dastan, atalar sözü, zərbül-məssəllər, tapmacalar, atmacalar və s.) bölgələr üzrə mərhələ-mərhələ toplanması, araşdırılması və Ümumitəhsil məktəblərində geniş miqyasda tədris olunması da daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır...

- Həmçinin, Azərbaycanın bütün Teatrlarının, eləcə də, Türk dünyasının Teatrlarının səhnələrində, nəinki, Azərbaycan, eləcə də, bütün Türk dünyasının tanınmış dramaturqlarının əsərlərinin ardıcıl olaraq, tamaşaya qoyulması da daim diqqət mərkəzində olmalıdır...

- Çünki, mədəniyyət və mənəviyyətin inkişafı və geniş dairədə yayılması, tarixi baxışlar dünyagörüşü varisliyə əsaslanmalıdır....

XX əsrin birinci rübündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və millilik ruhunda həyata keçirdiyi bir sıra siyasi, iqtisadi və mədəni tədbirlərin geniş vüsət alması və ondan sonra sabiq SSRİ imperiyası dövründə ölkədə aparılan-milli məzmunlu repressiyanı, ziyalılarımızın günahsız olaraq həbs edilməsi, Sibirə - tayqalara sürgün edilməsi, əksəriyyətinin isə məhkəməsiz Nargin adasında güllələnməsi və bəzən də diri-diri dənizə atılması, bir sözlə, xalqın mənəvi baxımdan başçısız qalması, xalqımızın milli ruhuna çox böyük və əvəzolunmaz zərbələr vurur, xalq özünün istək və arzularını açıq şəkildə bürüzə verə bilməsə də, milli ruhunu öz daxilində yaşadır və bəzən öz qəlbində yaşada-yaşada, özü-özü ilə «məsləhətləşir», var-gəl edir, milli müstəqillik və azadlıq atəşi ilə alışıb yanırdı... Doğrudur, bu dövrdə tədris-təhsil şəbəkəsi genişlənir, ancaq milli ruhlu kadrların hazırlanmasının qarşısına mədəni yolla çox böyük sədd çəkilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində IV-XI siniflərdə «Azərbaycan tarixi» fənninin əvəzinə «SSRİ tarixi» tədris olunurdu. Bir sözlə, «SSRİ tarixi» fənni sabiq SSRİ imperiyasının fasiləsiz davam edən repressiyalarının üstünü ört-basdır eləməyə xidmət edirdi. Buna görə də, sabiq SSRİ imperiyası dövründə dövlətimiz də, dövlətçiliyimiz də, ordumuz da, onun əsasını təşkil edən zabit korpusunu da, ictimai xadimlərimiz də, doğma Vətənimiz də, onun tarixi geniş əraziləri

də parçalandı, dilimizin adı da, yer-yurd adlarımız da dəyişdirildi, xalqımız da, xalqımızın baş bilənləri -ziyalıları da, elmimiz də, mədəniyyətimiz də, ədəbiyyatımız və incəsənətimiz də repressiyaların qurbanı oldu. Beləcə də, digər türk xalqları kimi Azərbaycan türkləri də 70 il bədnam Sovet imperiyasında müstəmləkə halında yaşadı. Lakin milli təfəkkürünü, milli düşüncəsini, bir an belə, zəiflətmədi, milli müstəqillik oduna-alovlanıb yandı...

Nəhayət, XX əsrin sonuncu onilliyində tale xalqımızın üzünə yenidən parlaq şüalar saçdı. Xalqımız özünün azadlığına, suverenliyinə və müstəqilliyinə yenidən qovuşdu. Xalqımız özünün dövlətini və dövlətçiliyini bərpa etdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasını yaratdı və müstəqil dövlətimiz BMT, digər beynəlxalq təşkilatlar və dünya ölkələri tərəfindən tanındı. Beləliklə də, Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri arasında özünə layiq yerini tutdu... Lakin tarixi düşmənlərimiz bununla razılaşmaq istəmədilər, ölkəmizi yenidən müstəmləkə halına salmaq istədilər. O cümlədən, Rusiya və onun köməyi ilə tarixi Azərbaycanın qərb torpaqlarında xaricdən köçürmüş ermənilər üçün yaradılmış Ermənistan respublikası haylarının (ermənilərin) əli ilə tarixi Azərbaycan ərazisi – torpaqları olan Dağlıq Qarabağı və onun ətraf rayonlarını işğal etdi, həmin ərazilərdən qətil və işgəncələrlə soydaşlarımızı zorla çıxartdılar, hətta, Rusiya hərbi hissələrinin- alayının köməyi ilə Xocalı şəhərində dəhşətli faciə -soyqırımını törətdilər... Lakin Dünya ictimaiyyəti bu soyqırımına hələ də göz yummaqdadır... Beləliklə də, Erməni orduları bilavasitə tarixi düşmənimiz olan Rusiyanın hərbi – texniki yardımı və fars dövlətinin bilvasitə köməyi ilə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-i işğal etdilər. Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının qeyd-şərtsiz işğaldan azad olunması barədə BMT –nin 822, 853, 874, 884 sayılı dörd qətnamələri hələ də, kağız üzərində qalmaqdadır. Ermənistan həmin qətnamələrin yerinə yetirilməsi barədə düşünmür də... Çünki nə BMT, nə digər beynəlxalq təşkilatlar, nə də dünyanın “demokratiyadan” dəm vuran aparıcı döv-

lətləri ermənilərin-xristianların «xətrinə dəymək» istəmirilər, ikili siyasətlərini, hələ də, davam etdirməkdədirlər...

Məlumdur ki, XX əsrin son rübündə və XXI əsrin ilk onilliyində Qərbi dünya dünya ölkələrinin və xalqalarının inteqrasiyası və qloballaşması deyilən problemləri ortaya atıblar. Bəs, inteqrasiya və qloballaşma nə deməkdir? Onun arxasında hansı problemlər gizləniib? Bu problemlərin arxasında kimin mənafeyi dayanıb?

Hamıya yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan dilində «inteqrasiya» sözü «birləşmə, birləşdirmək», «qloballaşma» sözü isə, «yer kürəsində bütün insanlığı əhatə edən, bəşəriyyət» mənalarını bildirir.

Bəs, bu «birləşmə və ya birləşdirmək» ideyasının arxasında hansı məqsədlər dayanır? Bu ideya, hər şeydən əvvəl, müstəmləkəçiliyin mədəniləşdirilmiş, demokratiya pərdəsi arxasında yenidən təkmilləşdirilmiş yeni bir formasıdır. Yeni müstəmləkəçiliyin bu formasının, yəni birləşmə pərdəsi arxasında dünyanın ən güclü dövlətlərinin mənafeyi gizləniir... Beləliklə də, dünyanın ən böyük və ən güclü dövlətləri siyasi, iqtisadi və mədəniyyət sahəsində zəif inkişaf etmiş kiçik dövlətlərinin mədəni yolla böyük dövlətlərə birləşdirilməsi məqsədini güdür. Bir sözlə, birləşmə ideyasının son məqsədi zəif və kiçik dövlətlərin ayrı-ayrı böyük dövlətlərin asılılığına çevrilməsi və son məqamda müstəqilliyinin ləğv edilib, bölgənin ən böyük və ən güclü dövlətlərinə birləşdirilməsindən ibarətdir...

Bəs, «yer kürəsində yaşayan bütün insanlığı əhatə edən; bəşəriyyət» anlayışlarının arxasında hansı ideyalar dayanır? Bu ideyanın arxasında daha böyük ideyalar dayanır. Bu, böyük ideyaların əsas məqsədi isə yer kürəsini, bütün insanlığı əhatə edən və ya bəşəriyyəti özündə birləşdirə biləcək fəvqəl dövlətin yaradılması ideyası dayanır. Bu ideyanın strateji məqsədi isə, dünyanın kiçik dövlətlərini siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan mədəni yolla sıxışdırıb aradan çıxarmaq və dünyada bir neçə aparıcı bölgə dövlətləri yaratmaqdan ibarətdir.

Məhz indi dünyada cərəyan edən «inteqrasiya» və «qloballaşma» prosesinin qurbanı olmamaq üçün Türk dünyasının, türk xalqlarının müstəqil dövlət qurumunun olub –olmamasından asılı olmayaraq, bütün türk millətləri və xalqları, hətta, Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində yığcam halda yaşayan türklər də Türk birliyi altında ilk mərhələdə mənəvi cəhətdən birləşməlidir. Əlbəttə, burada söhbət siyasi dövlət birliyindən yox, iqtisadi və mədəni, ideya və mənəviyyat birliyindən gedir. Məhz belə güclü, qüdrətli Türk birliyi dünyada gedən “üzü pərdələnmiş” “nteqrasiya” və “qloballaşma” ideyasının təsiri altınaalma və zəiflətmə siyasətinin “qurbanlığından” azad ola bilər və belə də, özünün gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirə bilər və yalnız bu yolla Türk dünyası gələcəkdə Dünyanın fəvqəl dövlətlərindən birinə çevrilə bilər.

Yuxarıda Türk dünyası xalqlarının tarixi türklüyünü, türk mənəviyyətini, vahid türk dilinin və yaxud türk dilləri birliyinin yaradılmasına doğru gedən yollar və ya üsullar “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” adlı bölmədə on tezislə geniş şəkildə təqdim olunmuşdur. Bu barədə, müəllifin «Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru» (Bakı, 2000), «I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri» (Bakı, 2006), “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” (Bakı, 2008) kitablarında ətraflı danışılmışdır. “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” (IV Uluslararası Türk dili Kurultayı (24-29 eylül (sentyabr) 2000) bildiri, I cild, Ankara, 2007, Səh. 373-381),

Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru aparıcı yollardan birinə və yaxud 8-ci tezisnin - «Türk ölkələrinin ali məktəblərində vahid tədris planı və vahid (tədris) proqramlar üzrə fəaliyyət göstərən tarix və filologiya fakültələrinin təsis edilməsi»nin reallaşmasına kömək edə biləcək tezislər «Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri»ndə araşdırılmışdır (Ankara, 2008).

Deməli, Türk xalqları Ümumdünya xalqlarının “inteqrasiyası” və “Qloballaşması” daxilində əriyib yox olmaması üçün, Türk xalqları əvvəlcə öz aralarında iqtisadi, mədəni və dil baxımından birləşməli və sonra da vahid güclü, qüdrətli Türk birliyi halın-

da Dünya xalqlarının Qloballaşma axınına qoşulmalıdır. Atatürk demişkən: “ Öyrənmək axına qarşı üzməyə bənzər, irəliliyə bilməyəni axın geri atar”. “Ərənlər dünyanı ağılnan qurmuşlar” (“Kitabi – Dədə Qorğud). Bu mənada, Türk dünyasının gələcəyi barədə dərinlən düşünmək, “Yüz ölçüb, bir biçmək” lazımdır... (Çünki Dünya xalqlarının siyasi və iqtisadi cəhətdən bir Mərkəzdə qloballaşması ağılabatan deyil. Ehtimaldır – yeni müstəmləkəçilərin ideyasıdır...)

Yuxarıda qeyd olunan fikir və düşüncələr müasirliyini və aktuallığını nəzərə alaraq, mülahizələrimizi Azərbaycanın, eləcə də , Türk dünyasının Xalq Şairi Zəlimxan Yaqubun bir müdrik kəlamı ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm:

“Vaxt Təbrizin, dünya Ərkin dünyası,
Yol Tanrının, haqqı dərkin dünyası.
Əzəl – axır, Dünya Türkün dünyası,
Üç gün, beş gün gecim, tezim olacaq,
Bu gün- sabah Dünya bizim olacaq”.

* * *

TÜRK XALQLARININ TARİXİ HƏYATNAMƏSİ VƏ YA TƏRCÜMEYİ –HALI

Tarixi mənbələrə dərinlən, ətraflı nəzər saldıqda məlum olur ki, Türk xalqları Dünyanın ən qədim və inkişaf etmiş, ilk təşəkkül tapmış, ən böyük və geniş tarixi Vətənə malik olmuş, digər xalqlara mədəni baxımdan güclü surətdə təsir etmiş xalq olmuşdur. Mənbələrdə Türk xalqlarının 10-12 minillik tarixinin mövcudluğu qeyd olunur. Türk dünyasının qədim və geniş əraziləri, bütövlükdə, Türk xalqlarının tarixləşmiş və əbədiləşmiş tarixi Ünvanıdır.

Türk xalqlarının tarixi Ünvanı dedikdə, hər şeydən əvvəl, onların məskunlaşdığı, əbədiləşdirdiyi və ilk olaraq, Dövlət qurumları yaratdığı geniş ərazilər – ölkələr – şəhərlər və s. nəzərdə tutulur. Bir sözlə, bu böyük ərazilər Türklər üçün doğmalaşmış, “şan – şöhrətinə”, doğma Vətəninə çevrilmişdir.

... Türk dünyası ərazilərinin ayrı – ayrı bölgələri də, başı ağ çalmalı uca və məğrur dağları da, sıldırım qayaları da, keçilməz dərələri də, at işləməz yolları da, səhraları da, daim bərq vuran dənizləri də, gölləri də, şələləli çayları da, büllur bulaqları da, bol nemətli zəmiləri və tarlaları da, meşələri də, kol- koslari da, dağların döşündə dəniz kimi dalğalanan gül – çiçəyi də, gül – çiçəyin ləçəkləri də, bağ – bostanları da, odu – ocağı da, hətta, ocaqdakı daşı da Türklər üçün Vətəndir. Tarixən Türklər Vətən anlayışını belə başa düşmüş, öz təfəkkürlərində və düşüncələrində, beləcə də, yaşatmış və ilbəl nəsildən-nəslə ötürmüşlər... Onlarda isti ocaqlarına və doğma Vətənlərinə sevgi və məhəbbət hisləri, vətənpərvərlik ruhu oyatmışlar...

Bu mənada, tarixi taleyimizlə bizə yoldaşlıq edən, bizi böyüdü bəy – başa çatdıran Müqəddəs Vətənimizin ən kiçik, xırdaca bir daşını da, gül – çiçəyin xoş ətir saçan bir ləçəyini də, ağacdan quruyub yerə düşmüş bir yarpağını da Ulu babalarımızın

bizə miras qoyduğu sərhədlərimizdən kənara atmaq olmaz. Çünki Vətən müqəddəsdir! Vətən anadır! Vətən xalqın gələcəyidir! Vətən torpaqlarından pay ola bilməz!.. Vətən torpağının bir qarış torpağına da biganəlik göstərmək olmaz... Bu mənada, Vətənimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, əbədi qorunması, müdafiə edilməsi bizim – hamımızın Müqəddəs vəzifəsi və Müqəddəs borcu olmalıdır...

Məhz bu ünvanda qədim kökə - geneoloji və tipoloji əlamətlərinə görə bir – birinə yaxın olan, eyni kökdən qaynaqlanan Türk dillərinin ilkin danışq səslərinin və sözlərinin, ilk ifadə və bəsit cümlələrinin, ilk danışq dilinin, ilk mətnlərinin, analarımızın – ağbirçək nənələrimizin ilk laylaları və ilk ağıları, bayatı və nağıllarının qışın uzun gecələrində səhərə qədər danışılıb qurtarmayan ibrətamiz nağılları və dastanları elə Türk Vətəninə doğma qədim Türk dillərində yaradılıb, yaşadılıb və yazılıb. Məhz bu ərazilərdə öz tarixləşmiş ətrini, ruhunu və izini hopdurmuşdur. Deməli, Türk xalqlarının tarixi milli sərvəti də - Ana dili də, milli Ünvanı da, açıq səma altındakı milli etnoqrafik muzeyləri də (kurqanlar, qəbristanlıqlar da), tarixi möhürü də (toponimləri də), folkloru da (sifahi xalq ədəbiyyatları da, xalq musiqisi də, xalq rəqsləri də) xalqımızın milli sərvətidir... Türk dünyasının tarixi Vətənlərində yaradılmış, yaşadılmış və indi də yaşadılmaqdadır...

Türk xalqlarının tarixi Ünvanını araşdırarkən, əlbəttə, yuxarıda qeyd edilən ən mötəbər mənbələr əsas kimi götürülməlidir. Bu mötəbər mənbələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Türk xalqlarının tarixi coğrafiyası çox genişdir. Türklərin tarixən məskunlaşdığı ərazilər Qərbi Avropadan – Şotlandiyadan tutmuş ta Uzaq Şərqi - Gəmiçatdıya (Kamçatkaya), Volqaboyu və Ural-ətrafı, Qara dəniz və Xəzər dənizi ətrafları, Qafqaz, Güney Qafqaz, Balkanlarda, Sibir və Altaydan Çinə və Hindistana, Əfqanıstana, Orta Asiya, Kiçik Asiya, Yaxın Şərqi əhatə edir. Türklər həmin ərazilərdə Dövlət qurumlarının əsasını qoymuşlar. Beləliklə də, bəşəriyyətə lap qədim zamanlardan böyük mədəniyyət –

dövlətçilik və dövləti idarəetmə mədəniyyəti bəxş etmişlər, tarixin ilkin təməlini yazmışlar.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Türklər minilliklər ərzində Dövlət siyasətinin, dövlət quruculuğunun, demokratik ideyaların yaranması sahəsində dünya tarixinə böyük töhfələr vermişdir.

Bu, heç də, təsadüfi deyil. Çünki Türk xalqları qədim dövrlərdən bəri Dünya miqyasında tanınmış 112 Dövlət qurumu yaratmışlar. Türkiyə alimi Rəfik Özdək “Türkün qızıl kitabı” əsərində həmin Dövlət qurumları arasında 15 İmperatorluq, 38 Dövlət, 34 Bəylik, 4 Atabəylik, 16 Xanlıq, 5 Cümhuriyyətin adı qeyd olunmuşdur.

İndi də Türk xalqları həmin ərazilərin yerli – köklü tarixi sakinləri kimi yaşayır və özlərinin doğma Ana dillərini də qoruyub saxlamaqdadırlar...

Türk xalqlarının Həyatnaməsi (Tərcüməyi - halı) Dünyanın digər xalqlarının tarixi ilə müqaisədə çox qədimdir. Onu da qeyd edək ki, qədim türk xalqları qədim Dünyada ilk dövlət qurumları və dövlətçilik ənənələri yaratmış, inkişaf etdirmiş, qədim idarəetmə mədəniyyəti və ənənələri olan ən qədim xalqlardır...

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qədim çinlilər də, slavyanlar da və digər xalqlar da Dövləti idarəetmə mədəniyyətini qədim Türklərdən öyrənmişlər... Bu məqsədlə qədim çinlilər də, slavyanlar da öz bakirə qızlarını böyük məbləğli cehizlə Türk xaqanlarına göndərməklə qohumluq əlaqələri yaratmış və Türklərdən Dövlətyaratma və idarəetmə üsullarını və təcrübəsini öyrənmişlər... Lakin onlar bu xeyirxah işi qiymətləndirə bilməmişlər...

TÜRK İMPERATORLUQLARI:

1. Asiya (Şərqi) Hun imperatorluğu – (e.ə. IV yüzillik).
2. Avropa (Qərbi) Hun imperatorluğu - (eramızın 374-469-cu illər).
3. Ağ Hun imperatorluğu – eramızın IV yüzilliyinin sonları – 557-ci il.
4. Göytürk imperatorluğu – 552-582-ci illər
5. Şərqi Göytürk imperatorluğu – 582-630 - cu illər.
6. Qərbi Göytürk imperatorluğu – 582-630 - cu illər.
7. II Göytürk imperatorluğu – 681-744-cü illər.
8. Uyğur imperatorluğu – 744-840-cı illər.
9. Avropa – Avar imperatorluğu – VI yüzillik 805-ci il.
10. Xəzər imperatorluğu – VII yüzillik – 965-ci il.
11. Böyük Səlcuq imperatorluğu – 1040- 1157-ci illər.
12. Xarəzmşahlar imperatorluğu – 1097-1231-ci illər.
13. Teymur imperatorluğu – 1370-1405-ci illər.
14. Babur (Hind - Türk) imperatorluğu – 1526-1858-ci illər.
15. Osmanlı imperatorluğu – 1299-1922-ci illər.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ:

16. Şimali Hun dövləti – eramızın 48-156-cı illər.
17. Cənubi Hun dövləti – eramızın 48-216-cı illər.
18. I Çxao Hun dövləti – 304-329-cu illər.
19. II Çxao Hun dövləti – 329-352-ci illər.
20. Xsia Hun dövləti – 407-431 – ci illər.
21. Şimali Lianq Hun dövləti – 401-439-cu illər.
22. Loy – lan Hun dövləti – 442-460-cı illər.
23. Tabğac dövləti – 386-557-ci illər.
24. Şərqi Tabğac dövləti – 534-557-ci illər.
25. Qərbi Tabğac dövləti – 534-557-ci illər.

26. Şərqi Türküstan (Turfan) Uyğur dövləti – 911 – 1368-ci illər.
27. Şato Türk dövləti – 907-923 – cü illər.
28. Tanq Şato türk dövləti – 923 – 936-cı illər.
29. Tein Şato türk dövləti – 937 – 946-cı illər.
30. Xan – çou Uyğur dövləti – 905-1226-cı illər.
31. Turqut dövləti – 717-766-cı illər.
32. Qarluq dövləti – 766-1215-ci illər.
33. Qırğız dövləti – 840-1207-ci illər.
34. Sabar dövləti – V – VII yüzilliklər.
35. On –Oğuz dövləti – V əsrin sonu – VI əsrin ortaları.
36. Tukurqur (9 Oqur) dövləti – V əsrin sonu - VI əsrin sonları.
37. Uturqur (30 Oqur) dövləti – V əsrin sonu – VI əsrin sonları.
38. Besarbiya Türk dövləti (Bessarbiya, Rumin dövlətinin başlanğıcı) - 1330-cu illər.
39. Qaraxanlı (Qara xanlı) dövləti – 840-1042-ci illər.
40. Şərqi Qaraxanlı dövləti – 1042-1211-ci illər.
41. Qərbi Qaraxanlı dövləti – 1042-1212-ci illər.
42. Oğuz Yabqu dövləti – X əsrin başlanğıcı (1000 ci illər).
43. Qəznəvi Səlcuq dövləti – 1069-1187-ci illər.
44. Suriya Səlcuq dövləti – 1092-1117-ci illər.
45. Girman Səlcuq dövləti dövləti – 1092-1187-ci illər.
46. Anadolu Səlcuq dövləti – 1092-1307-ci illər.
47. İraq Səlcuq dövləti – 1157-1194-cü illər.
48. Əyyubilər dövləti – 1171- 1348-ci illər.
49. Hindistan – Türk dövləti – Dehli Türk Sultanlığı – 1206-1413-cü illər.
50. Misir türk dövləti – 1405-1507-ci illər.
51. Qaraqyunlu dövləti – 1389-1469-cu illər.
52. Ağqoyunlu dövləti – 1350-1502-ci illər.
53. Teymurlular dövləti – 1405-1507-ci illər.

TÜRK BƏYLİKLƏRİ:

54. Uyğur bəyliyi – VIII əsrin başlanğıcı – 800-cü illər.
55. Qorluq bəyliyi – XIII əsrin başlanğıcı – 1300-cü illər.
56. Təlunlular bəyliyi – 868-1417-ci illər.
57. Ağ Şidilər bəyliyi – 935-969 –cu illər.
58. İzmir bəyliyi (Saka bəyliyi) – 1081-1097 – ci illər.
59. Dilmac oğulları bəyliyi – 1085-1192- ci illər.
60. Danışməndili bəyliyi – 1092 – 1178 –ci illər.
61. Saltuklu bəyliyi – 1092 – 1202-ci illər.
62. Əhlət – Şahları bəyliyi (Sökmənlilər bəyliyi) – 1100-1207-ci illər.
63. Artuklu bəyliyi – 1101 – 1409-cu illər.
64. İnallı bəyliyi – 1103-1183-cü illər.
65. Məndüçüklü bəyliyi – 1118 – 1250-ci illər.
66. Ərbil bəyliyi (Bəy Təqinlilər) – 1146 – 1232 – ci illər.
67. Çobanoğulları bəyliyi – 1287-1309-cu illər.
68. Qaramanoğulları bəyliyi – 1256-1483-cü illər.
69. İnancoğulları bəyliyi – 1261 -1368-ci illər.
70. Sahib ata oğulları bəyliyi – 1275-1341-ci illər.
71. Pərvanəoğulları bəyliyi – 1277-1322-ci illər.
72. Məntəşəoğulları bəyliyi – 1280-1424-cü illər.
73. Çapdarəoğulları bəyliyi (İsfəndər oğulları) – 1292-1462-ci illər.
74. Qarəşioğulları bəyliyi – 1297-1360-cı illər.
75. Germiyanəoğulları bəyliyi – 1300 – 1420-ci illər.
76. Həmid oğulları bəyliyi – 1301 – 1423-cü illər.
77. Sarıxanəoğulları bəyliyi – 1302-1410-cu illər.
78. Aydınəoğulları bəyliyi – 1308-1426-cı illər.
79. Təkəəoğulları bəyliyi – 1321-1390-cı illər.
80. Ərtanəoğulları bəyliyi – 1335-1381-ci illər.
81. Dulqədəroğulları bəyliyi – 1339-1521-ci illər.
82. Ramazanəoğulları bəyliyi – 1352-1608-ci illər.
83. Dobruça Türk bəyliyi – 1354-1417-ci illər.

84. Qazi Bürhanəddin Əhməd bəyliyi – 1381-1398-ci illər.
85. Əşrəfoğulları bəyliyi – 1300-1326-cı illər.
86. Bərçəmoğulları bəyliyi – XII əsr.
87. Yaruqlular bəyliyi – XII əsr.

TÜRK ATABƏYLİKLƏRİ:

88. Şam (Suriya) Atabəyliyi (Tuctəqinlilər, Bөрülər) – 1117-1154-cü illər.
89. Musul (Mosul) – Xalən Atabəyliyi (Zəngilələr) – 1127 – 1259-cu illər.
90. Azərbaycan Atabəyliyi (İldənizlilər) – 1146-1225-ci illər.
91. Fars Atabəylilər (Səlcuqlular) – 1174-1284-cü illər.

TÜRK XANLIQLARI:

92. Böyük Bulqariya xanlığı – 630-665-ci illər.
93. İtil (Volqa) Bulqar xanlığı – 665-1391-ci illər.
94. Tuna (Don – m.ç) Bulqar xanlığı – 681-864-cü illər.
95. Peçeneq xanlığı – 860-1091-ci illər.
96. Uz xanlığı – 860-1068-ci illər.
97. Kuman Qıpçaq xanlığı - IX XIII əsrlər.
98. Özbək xanlığı – 1428-1599-cu illər.
99. Qazan xanlığı – 1437-1552-ci illər.
100. Krım xanlığı – 1440-1475-ci illər.
101. Qasım xanlığı – 1445-1552-ci illər.
102. Xivə xanlığı – 1512 – 1520-ci illər.
103. Sibir xanlığı – 1556-1785-ci illər.
104. Buxara xanlığı – 1599-1785-ci illər.
105. Kaşqar – Turfan xanlığı – XV əsrin başlanğıcı – 1877-cü illər.
106. Kokand xanlığı – 1710-1875-ci illər.
107. Türkmənistan xanlığı – 1860-1885-ci illər.

TÜRK CÜMHURİYYƏTLƏRİ:

108. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 28 may 1918 — 28 aprel 1920-ci illər.
109. Qərbi Trakya Türk Cümhuriyyəti – I Quruluş 31 avqust 1913-cü il; II Quruluş 1915-1917-ci illər; III Quruluş 1920-1923-cü illər.
110. Türkiyə Cümhuriyyəti - 6 . x. 1923-cü il.
111. Xatay Cümhuriyyəti – 1938-1939-cu illər.
112. Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti – 1983-cü il.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XVII – XIX əsrlərdə müstəmləkəçilik siyasətini fasiləsiz davam etdirən “Xalqlar həbsxanası” adlanan Çar Rusiyası, demək olar ki, Türk dünyasının tarixi ərazilərinin təxminən 70%-ni işğal etmiş, Türk xalqlarını isə “həbsxana mühiti”ndə saxlamış, onların avanqard dəstələrini həbs etmiş, Sibir tayqalarına sürgün etmiş, xalqın mədəni – maarif müəssisələrini dağıtmış, bir növ, xalqın savadsızlığı üçün “təbii mühit” yaratmışdır. Beləcə də, türklər arasında savadsızlıq baş alıb getmişdir. Bir sözlə, türk xalqları öz doğma – dədə-baba torpaqlarında daim sək –səkəli və qorxu altında yaşayırdı. Həmin dövrlərdə keçmiş tarixi ənənələrə malik olan Türk xalqları arasında daim nifaq salır, onları bir–birinin üzərinə qaldırır, qardaş qırğını törədir. “Xalqlar həbsxanası” adlanan Çar Rusiyasının daxili siyasətinin ən başlıca mahiyyətini və məzmununu qardaş Türk xalqları arasında daim düşmənçilik “toxumu səpmək”, onların bir neçə minillik tarixini təhrif etmək, onların yerli – köklü xalq olmasını unutturmaq və onların haradansa “Rusiya torpaqları”na gəlmə olmaları ideyasını aşılayır və beləliklə də, Türk xalqlarının tarixi Doğma Ana Vətənlərinin - torpaqlarını - ərazilərini özünüküləşdirirdi... Bu məqsədlə də, türk xalqlarının müəyyən hissəsini doğma dədə -bala torpaqlarından başqa ərazilərə köçürürdü... Türk xalqlarının ən mötəbər tarixi mənbələrini, mad-

di – mədəniyyət abidələrini, tarixi kurqanları və qəbristanlıqları (tarixi “Ölü səhərləri”) dağıdır, yerlə - yeksan edir; Türklərin tarixi möhürü olan yer-yurd adlarını (toponimləri) dəyişdirir, bir sözlə, xalqın tarixi izlərini itirirdi... Başqa sözlə desək, türkləri də, onların maddi və mənəvi dəyərlərini də soyqırımına məruz qoyurdu...

Beləcə də, bu proses 1917-ci ilə qədər davam etdirildi... 1917-ci ilin oktyabrında baş verən Böyük inqilablar – xalq hərəkatı nəticəsində 303 il Çar Rusiyasında hökmranlıq edən, digər xalqlara – qeyri – slavyanlara, qeyri xristianlara, xüsusilə Türklərə “barmaqarası” baxan Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu... Ölkədə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası yaradıldı. Bu dövlət yaradıldığı ilk günlərdə “ Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi” adlanan “bəyannamə” elan etsə də, bu bəyannamə qeyri – slavyanların, qeyri – xristianların, xüsusilə Türklərin “gözündən pərdə asmaq” ideyasına xidmət edirdi...

Bütün bunlara baxmayaraq, o dövrdə bir sıra xalqlar öz müstəqilliyini, azadlığını və suverenliyini elan edib, tarixi dövlətçiliyini bərpa etdi. Öz tarixi dövlətçiliyini bərpa edən xalqlar arasında Türk xalqları da var idi: Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti – 28 may 1918 - 28 aprel 1920–ci illərdə yaşadı və fəaliyyət göstərdi..

...1917-ci il Oktyabr İnqilabının nəticəsi olaraq, ayrı – ayrı xalqların, öz müstəqilliyini elan etməsindən təşvişə düşən RSFSR hökuməti özünü “ Xalqlar həbsxanası” olan Çar Rusiyasının varisi elan etdi... Məqsəd artıq aydın idi... Deməli, RSFSR hökuməti də öz “sələfi” olan Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətini yenidən bərpa etmək və sabiq “Xalqlar həbsxanası” olan Çar Rusiyasının hökmranlıq etdiyi bütün əraziləri – ölkələri RSFSR-in tərkibinə birləşdirmək və özünün müstəmləkəsinə çevirmək idi. 1918-1921-ci illərdə yeni yaranmış “demokratik” ideyalara söykənən RSFSR sabiq Çar Rusiyasının tabeliyində olan bütün ölkələri işğal edərək yenidən RSFSR tərkibində birləşdirdi və 1922-ci ildə bədnam SSRİ imperiyasını yaratdı. 70 ildən çox Dünyaya meydan oxuyan SSRİ imperiyası 1991-ci ildə çökdü, onun ərazisində 15

müstəqil, azad və suveren dövlət yarandı. Həmin dövlətlərdən 5 Türk xalqlarının payına düşdü:

1. Azərbaycan Respublikası – 18 oktyabr 1991-ci il.
2. Qazaxıstan Respublikası.
3. Özbəkistan Respublikası.
4. Türkmənistan Respublikası.
5. Qırğızıstan Respublikası.

Beləliklə də, Türk xalqların yaratmış olduğu Türk dövlətlərinin sayı 117 olmuşdur...



AZƏRBAYCAN XALQININ TARİXİ HƏYATNAMƏSİ VƏ YA TƏRCÜMEYİ-HALI – MİLLİ - ETNİK TARİXİ

Tarixi tərcüme-yi-halımız və ya həyatnaməmiz dedikdə, hər şeydən əvvəl, xalqımızın etnik milli tarixi yada düşür. Bu həyatnamədə isə, dilimizin və xalqımızın varlığı da, təşəkkülü və inkişaf tarixi də; Vətənimizdə tarixən baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr də, xalqımızın qələbələrlə dolu qəhrəmanlıq səhifələri də, şan-şöhrəti də, dünya xalqları arasındakı ictimai-siyasi mövqeyi də, iqtisadi inkişafı da, dünya mədəniyyəti tarixinə bəxş etdiyi maddi-mənəvi mədəniyyət abidələrimiz də, bu sahədə qazandığımız tarixi nailiyyətlərimiz də yada düşür. Bütün bunlar isə, hər şeydən əvvəl, ulu babalarımızdan bizə miras qalmış doğma milli tariximizdə əbədiləşmişdir.

Xalqımızın tərcüme-yi-halı və ya həyatnaməsi dünyanın digər xalqlarının tarixi ilə müqayisədə dövlətçilik ənənələri həm çox qədim, həm də müxtəlif dövlət qurumlarından ibarət olmuşdur. Tarixin ən qədim dövrlərində: üzü bəri tarixi Azərbaycan ərazisində yüzdən çox müxtəlif dövlət qurumları yaranmış, mövcud olmuş, fəaliyyət göstərmiş və müəyyən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, ya süqut etmiş, ya parçalanmış, müəyyən bir dövlət tərəfindən işğal olunmuş, ya da onun ərazisində yeni bir dövlət qurumu yaranmışdır. Tarixi Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısından bu günə qədər 105 dövlət qurumu yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan 55 müstəqil dövlət, 4 bəylərbəylik, 21 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 ərəblərdən asılı knyazlıq, 6 məliklik, 4 müvəqqəti oyımcaq dövlətlər, 4 müvəqqəti xırda respublikalar olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət qurumu Aratta eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında yaranmış və ikinci yarısında süqut etmişdir. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən böyük və ən qüdrətli dövlətlərdən Manna (e.ə.IX-VII əsrlər),

Midiya (e.ə.VII əsrin sonlarından e.ə.550-ci illərə qədər), Atropatena (e.ə.IV əsrin 20-ci illərində yaranmış və bizim eramın I əsrində süqut etmişdir), Albaniya (e.ə. IV əsrdə yaranmış və bizim eramın VIII əsrində süqut etmişdir), Şirvanşahlar (510-1538-ci illər), Atabəylər (1136-1225), Elxanilər (1258-1357), Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501), Səfəvilər dövləti (1501-1736); xanlıqlardan Gəncə, Bakı, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və s. qeyd etmək olar.

XX əsrdə isə tale xalqımızın üzünə üç dəfə parlaq səhifələr açmış, xalqımız öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etmişdir. Quzey Azərbaycanında xalqımız Rusiya müstəmləkəsindən azad olub. 1918-1920-ci illərdə 114 min kv.km-lik ərazisi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmış, ikinci dəfə xalqımız bədnam Sovet imperiyasının 70 illik əsarətindən azadolub, öz dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş və 1991-ci ildə isə 86,6 min kv.km-lik əraziyə malik olan Müstəqil Azərbaycan Respublikasını qurmuşdur. İndi ölkəmizin dünya ölkələri arasında öz ünvanı, öz mövqeyi vardır. Buna baxmayaraq, Ermənistan öz tarixi havadarlarının yaxından köməkliyi ilə ölkəmizin ərazisinin 20 faizini işğal etmiş və indi də işğal altında saxlamaqdadır (Əlbəttə, tarixi havadarlarının - Rusiya Federasiyasının qeyri-rəsmi diktəsi və köməyi ilə).

XX əsrin ortalarında Böyük Azərbaycanın güneyində də xalqımıza xoşbəxtlik yenidən gülmüş, 300 min kv.km-dən çox ərazisi olan Güney Azərbaycanında Azərbaycan Milli Məclisi və hökuməti yaradılmış və bu hökumət 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş və farslar tərəfindən yenidən işğal olunmuş və xalqımızın bu dövlətçiliyinə də son qoyulmuşdur...

TARİXİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİ VƏ DÖVLƏT QURUMLARI

Tarixin ənqədimdövlərindən üzübəri Azərbaycan ərazisində onlarla müxtəlif müstəqil dövlət qurumları yaranmış, mövcud olmuş və müəyyən tarixi - ictimai hadisələrlə əlaqədar olaraq, ya süqut etmiş, ya parçalanmış, ya da onun əvəzində yeni bir dövlət qurumu yaradılmışdır. Azərbaycan dövlətlərinin yaranması və mövcud olduğu tarixi aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

I. AZƏRBAYCANIN ƏN QƏDİM DÖVR DÖVLƏTLƏRİ:

1. ARATTA - Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət. Bu dövləteramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında yaradılmış və ikinci yarısında süqut etmişdir.
2. LULLUBİ - Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci dövlət. Bu dövləteramızdan əvvəl XXIII əsrdə yaranmış və eramızdan əvvəl XX əsrdə süqut etmişdir.
3. KUTİUM - Bu dövləteramızdan əvvəl III minilliyin ikinci yarısında yaranmış və eramızdan əvvəl 2104-cü ildə süqut etmişdir.
4. SU ÖLKƏSİ (dövləti) - Bu dövlət qurumu eramızdan əvvəl II minillikdə mövcud olmuşdur.
5. TURUKKUM - Bu dövlət eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəllərində mövcud olmuşdur.
6. MANNA DÖVLƏTİ - Bu dövlət eramızdan əvvəl IX-VII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Manna dövlətinin ərazisində bir sıra xirdə dövlət qurumları da mövcud olmuşdur.
- 7/6 ZAMUA - eramızdan əvvəl IX əsrdə mövcud olmuşdur.
- 8/6 MAZAMUA - eramızdan əvvəl IX əsr
- 9/6 GİLZAN - eramızdan əvvəl IX əsr
- 10/6 ALLABRİA - eramızdan əvvəl IX əsr

- 11/6 KARALLA - eramızdan əvvəl IX əsr
- 12/6 MEİŞTA-MEŞİ - eramızdan əvvəl IX əsr
- 13/6ALATEYE - eramızdan əvvəl IX əsr
- 14/6 SURİKAŞ - eramızdan əvvəl IX əsr
- 15/6 MİSSİ - eramızdan əvvəl IX əsr
- 16/6 KALİBUNDA - eramızdan əvvəl IX əsr
- 17/6 UIŞDİŞ - eramızdan əvvəl IX əsr
- 18/6 BUŞTU - eramızdan əvvəl IX əsr
- 19/6 QARA - SANQİBUQİ - eramızdan əvvəl IX əsr
- 20/6 ZİKİRTU - eramızdan əvvəl IX əsr
- 21/6 AİDİA - eramızdan əvvəl IX əsr
- 22. MİDİYA - Bu dövlət eramızdan əvvəl VII əsrin sonlarında yaranmış və eramızdan əvvəl 550-ci ildə süqut etmişdir.

II. AZƏRBAYCANIN QƏDİM DÖVR DÖVLƏTLƏRİ:

- 23. ATROPATENA - Bu dövlət eramızdan əvvəl IV əsrin 20-ci illərində yaranmış və I əsrdə süqut etmişdir.
- 24. ALBANİYA - Bu dövlət eramızdan əvvəl IV əsrdə yaranmış və bizim eranın VIII əsində süqut etmişdir.

III. AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ DÖVLƏTLƏRİ:

- 25. ŞİRVANŞAHLAR - Bu dövlət 510-cu ildən 1538-ci ilə kimi mövcud olmuşdur.
- 26/1 İlk Şirvanşahlar sülaləsi VI-IX əsrlərdə hakimiyyət başında olmuşdur.
- 27 /2 MƏZİYƏDİLƏR - Bu sülalə 861-1027-ci illərdəhakimiyyət başında olmuşdur.
- 28 /3KƏSRANİLƏR - Bu sülalə 1027-1382-ci illərdəhakimiyyət başında olmuşdur.

29/4 DƏRBƏNDİLƏR - Bu sülalə 1382-1538-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.

**IX ƏSRDƏ ƏRƏBLƏRDƏN ASILI OLAN DÖVLƏT
QURUMLARI (KNYAZLIQLAR):**

30/1 SÜNİK -IX əsr

31/2 VARSAN - IX əsr

32/3 BEYLƏQAN - IX əsr

33/4 QƏBƏLƏ - IX əsr

34/5 ŞƏKİ - IX əsr

35. SACİLƏR - Bu dövlət 879- 941-ci illərdə mövcud olmuşdur.

36. SALARİLƏR - Bu dövlət 941-981-ci illərdə mövcud olmuşdur.

37. ŞƏDDƏDİLƏR - Bu dövlət 971-1088-ci illərdə mövcud olmuşdur.

38. RƏVVADİLƏR - Bu dövlət 979-1054-cü illərdə mövcud olmuşdur.

39. AĞSUNQURLAR - Bu dövlət 1122-1228-ci illərdə mövcud olmuşdur.

40. SƏLCUQLAR - Bu dövlət 1038-1157-ci illərdə mövcud olmuşdur.

41. ATABƏYLƏR-ELDƏGİZLƏR - Bu dövlət 1136-1225-ci illərdə mövcud olmuşdur.

42. ELXANİLƏR (HÜLAKÜLƏR) - Bu dövlət 1258-1357-ci illərdə mövcud olmuşdur.

43. CƏLAİRİLƏR - Bu dövlət 1341-1410-cu illərdə mövcud olmuşdur.

44. QARAQOYUNLU - Bu dövlət 1410-1468-ci illərdə mövcud olmuşdur.

45. AĞQOYUNLU - Bu dövlət 1468-1501-ci illərdə mövcud olmuşdur.

46. SƏFƏVİLƏRİN ƏRDƏBİL HAKİMİYYƏTİ - Bu dövlət XV əsrin sonlarında olmuşdur.

47. SƏFƏVİLƏR - Bu dövlət 1501-1736-cı illərdə mövcud olmuşdur.

AZƏRBAYCAN BƏYLƏRBƏYLİKLƏRİ (XVI-XVIII əsrlər)

48/1 TƏBRİZ (AZƏRBAYCAN) bəylərbəyliyi

49/2 GƏNCƏ (QARABAĞ) bəylərbəyliyi

50/3 ŞİRVAN bəylərbəyliyi

51/4 ÇUXRUSƏD bəylərbəyliyi

IV. AZƏRBAYCANIN YENİ DÖVR DÖVLƏT QURUMLARI (XVIII əsrin ortaları - XIX əsrin 20-ci illəri) XANLIQLAR

52/1 GƏNCƏ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1804-cü il

53/2 BAKI XANLIĞI-XVIII əsrin 40-cı illəri - 1806

54/3 QUBA XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1806-cı il

55/4 DƏRBƏND XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1806-cı il

56/5 ŞƏKİ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1819-cü il

57/6 ŞAMAXI XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1820-ci il

58/7 QARABAĞ XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1822-ci il

59/8 SALYAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1757-ci il

60/9 İRƏVAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1828-ci il

61/10 CAVAD XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1813-cü il

62/11 NAXÇIVAN XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1828-ci il

63/12 TƏBRİZ XANLIĞI - 1747-XVIII əsrin ortaları-50-80-ci illəri

64/13 URMİYA XANLIĞI-1747-XVIII əsrin sonu

65/14 XOY XANLIĞI- 1747-XVIII əsrin sonu

66/15 SƏRAB XANLIĞI- 1747-XIX əsrin əvvəlləri

67/16 QARADAĞ XANLIĞI- 1747 XIX əsrin əvvəlləri

68/17 ƏRDƏBİL XANLIĞI- 1747-XIX əsrin birinci onilliyi

69/18 MAKU XANLIĞI- 1747-1820-ci il

70/19 MARAĞA XANLIĞI-XVIII əsrin ortaları-1825-ci il

71/20 TALİŞ XANLIĞI- 1747-1826-cı il

72/22 GİLƏN XANLIĞI-xanlığın mövcud olduğu dövrün arxiv sənədləri tapılmayıb.

AZƏRBAYCAN SULTANLIQLARI (XVI əsrin ikinci yarısı -XIX əsrin əvvəlləri)

73/1 QAZAX-ŞƏMSƏDDİL SULTANLIĞI - XVI əsr 1819-cu il

74/2 BƏRÇƏLİ SULTANLIĞI - XVIII əsrin ortaları 1880-ci il

75/3 İLİSÜ SULTANLIĞI- XVI əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin ortaları

76/4ƏRƏŞ SULTANLIĞI - XVII əsr -1795-ci il

77/5 QUTQAŞIN SULTANLIĞI-XVIII əsrin ortaları - XIX əsrin ortaları

78/6 QƏBƏLƏ SULTANLIĞI - XVIII əsrin ortaları - XVIII əsrin sonları

AZƏRBAYCAN MƏLİKLİKLƏRİ

79/1 Dizaq mülkiyyəti(XVII əsr-1813-cü il)

80/2VƏRƏNDƏ mülkiyyəti

81/3XAÇIN mülkiyyəti

82/4CİLƏBÖRİ mülkiyyəti

83/5 GÜLÜSTAN (Talis) Mülkiyyəti

84/6 CAR-BALAKƏN camaatlığı (1830-cu ilə qədər)

V. AZƏRBAYCANIN ƏN YENİ DÖVR DÖVLƏT QURUMLARI

I. ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA

85. Bakı daşnak-bolşevik diktaturası (Bakı kommunası) - noyabr 1917 -iyun 1918-ci il

86. Bakı Sentrokaspi diktaturası - 1 avqust- 15 sentyabr 1918-ci il
87. Şimali Azərbaycan Zaqafqaziya Komissarlığı tərkibində - noyabr 1917 - mart 1918-ci il
88. Şimali Azərbaycan Zaqafqaziya Seyiminin tərkibində - fevral-may 1918-ci il
89. Şimali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti may 1918-aprel 1920-ci il
90. Axalsix - Axısqa türk hökuməti - 1918-ci il
91. Araz - Türk Respublikası - 1918-ci il
92. Borcalı - Qarapapaq Respublikası - 1918-ci il
93. Qars İslam Şurası (Borcalı-Qarapapaq, Axalsix-Axısqa və Araz türk respublikası birləşib)- 1918-1919-cu illər
94. Azərbaycan SSR- 1920-1991-ci illər
95. Naxçıvan MR - 1923-cü ildən
96. Azərbaycan Respublikası - 1991-ci ildən

II. CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA

97. Təbriz inqilabı hökuməti- «Hərbi Şura» - 1908-1909-cu illər
98. Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti- «Azərbaycan» (Azadlıq ölkəsi)- 1920-ci il
99. Cənubi Azərbaycan Milli Məclisi və hökuməti - 1945-1946-cı illər

* * *

“Tarix Şumerdən başlanır”

S.N Kramer

TARİXƏ ÖZ İMZASINI ATMIŞ QƏDİM XALQLAR: ŞUMERLƏR. TÜRKLƏR

Amerikanın məşhur Şumeroloq alimi **S.N. Kramer** dünyada geniş yayılmış tədqiqat əsərini – kitabını ”Tarix Şumerdən başlanır” (M.1965) adlandırmışdır. Bu, heç də, təsadüfi deyil. Çünki uzun əsrlərin tarixi araşdırmaları göstərir ki, əsl həqiqət, tarixə obyektiv baxışın, hələlik, ilkin nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir. Başqa sözlə desək, bəşəriyyət tarixində, insanlıq tarixində, ictimaiyyət tarixində ilk intibahın, ilk sivilizasiyanın yarandığı və dünyaya yayıldığı məkan İkiçayarası - Şumerdə ilk qıyılcımlarını saçmış və tezliklə min illər boyu söndürülməyən bir oda – alova çevrilmişdir. Aradan bir neçə minilliklər keçsə də həmin od – alov indi də dünya alimlərinin diqqət mərkəzindən yayınmayıb, bizə belə gəlir ki, bundan sonra da Şumer mədəniyyəti, Şumer sivilizasiyasının araşdırılması daim diqqət mərkəzində olacaqdır...

“Tarix Şumerdən başlanır” ifadəsinin arxasında isə, “Hər şey şumerdən başlanır” kimi insan təfəkkürünün və düşüncəsinin çox geniş məzmunlu və çox əhatəli ümumilləşdirilmiş məntiqi nəticələr gizlənilir: İlk insan cəmiyyətinin də, ilk dövlət qanunlarının və dövlətçilik ənənələrinin yaşadılması və əsrlərlə yaradılması da, ilk rəsmi Dövlət dilinin - ədəbi dilin də, ilk mədəniyyət nümunələrinin də, ilk yazının da, ilk məktəblərin də, ilk elmi və bədii mətnlərin də, ilk folklor nümunələrinin də, ilk olaraq, vəhşi heyvanların əhilləşdirilməsinin də, ilk əkinçilik mədəniyyətinin də; ilk Tanrıçılığın da, ilk təkallahlılığın da müəllifi şumerlərin olduğu, artıq, dünya miqyasında qəbul edilmişdir... Bütün bunlar, o deməkdir ki, məşhur Şumerşünas **S.N.Kramerin** gəldiyi elmi nəticə - “Tarix Şumerdən başlanır” ifadəsi elmi baxımdan tama-

milə özünü doğruldur... Və hamı tərəfindən bir mənalı qəbul edilir...

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar Dünya Humanitar elm sahəsində XIX əsrin ortalarından etibarən humanitar elimin yeni bir qolunun - şumerşünaslığın təşəkkül tapmasına imkan yaradılmışdır. Lakin Şumerologiyada uzun müddət şumeroloqlar arasında fikir ayrılığı davam etmişdir...

Dünya Şumeroloqlarının bir qrupu İkiçayarasına 1) Şumerlərin gəlmə olduqlarını, 2) bir qrupun isə yerli - köklü xalq olduğunu, 3) bir qrupu isə Şumerlərin müasir türk xalqlarının ulu babaları və ya əcdadları olduğunu, 4) digər qrupu isə Şumerlərin türk xalqları ilə genetik qohumluqlarının olmadığını, 5) başqa bir qrupu isə linqvistik baxımdan Şumer dili ilə türk dillərinin geneoloji və tipoloji, lügəvi və qrammatik quruluşu etibarı ilə bir - birinə daha yaxın və bənzər olduğunu söyləyirlər, 6) bəziləri isə bu dillər arasında heç bir yaxınlıq olmadığını iddia edirlər. Bütün bu müxtəlif fikir və mülahizələrə baxmayaraq, 7) Şumerlərin yerli-köklü xalq olmaları və 8) şumer dilinin türk dilləri ilə yaxından bağlılığına görə əksəriyyətinin fikir və mülahizələri bir nöqtədə bir - birinin üstünə düşür.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, şumeroloqların şumer dilinə dair mülahizələrini aşağıda qeyd etməyi lazım bildik:

N.Cəfərov: “Azərbaycanda ilk sosial-siyasi birliklərin eramızdan əvvəl V minillikdə formalaşmasını güman etmək olar... Adları bizə məlum olan ən qədim tayfalar isə kutilər, lullubilər və hurrilərdir ki. Mənbələr onlar barəsində eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından başlayaraq söhbət açırlar. Həmin tayfalar Azərbaycanın əsasən Cənubunda məskunlaşmışlar. Və Şumer – Akkad mənbələrinin verdiyi məlumata görə, onlar vaxtaşırı Ön Asiyanın güclü dövlətlərini, xüsusilə Mesopatomiyanı narahat edirdilər. Bu məlumat azərbaycanlıların (türklərin) regionda hərbi – siyasi fəallığını göstərsə də, bu və ya digər dərəcədə mükəmməl dövlətçilik təfəkkürünə malik olub – olmamaları barədə əhəmiyyətli bir şey deyilmir” (yenə orada, səh. 94).

Professor Nizami Cəfərov: “Azərbaycan türkcəsinin formalaşması. Ümumtürk ədəbi (yazı) dili: təşəkkülü, təkamülü, tənəzzülü...” problemlərindən bəhs edərək yazmışdır: “Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan türkcəsi... ümumtürkcənin varisidir...”

Qədim (ümum -) türk dili təxminən eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında Altay dillərinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq, təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Həmin bölünmə prosesi isə, görünür, bir neçə min il davam etmişdir (eramızdan əvvəl IV – III minilliklərdən eramızdan əvvəl I minilliyə qədər)” (səh. 111).

Yuxarıda qeyd olunan bu mülahizədən aydın şəkildə görünür ki, deməli, eramızdan əvvəlki IV – III minilliklərdə qədim Türk dillərinin bir qolu olan Azərbaycan – türk dili kök Türk dilindən tədricən ayrılaraq, müstəqil dil kimi inkişaf yoluna düşmüşdür...

Şumerlərin qədim tarixə malik olmaları haqqında **Lis və Felko** XX əsrin ortalarında şumer barədə olan qeyri - dəqiq mülahizələri alt - üst edərək yazmışdılar ki, “Şumerdə eramızdan əvvəl 4500-ci ildən çox-çox qabaq insanlar yaşayırdı” (R.Cəbiyev, Şumer kilidi, səh.25). Şübhəsiz ki ,4500 - ci ildən qabaq İkiçayarası ərazisində yaşayanların da, şumerlərin ulu babaları olmalı idi. Çünki insanlıq sivilizasiyasını yaradan bir xalqın daha qədim tarixə malik olması şəksizdir.

Şumeroloq **V.Vrenqyosun** qənaətinə görə, şumerlər Uruk və Übeyd mədəniyyətinin başlanğıcından burada olublar, yəni heç yerdən gəlməyiblər, yerli xalqdırlar...

Məşhur ingilis alimi **S.Lloyd** şumerlərin tarixindən bəhs edən “Ekiz çaylar” adlı əsərində şumerlərin tarixindən bəhs edərək yazmışdır: Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan qabaq səfəli, bərlü – bərəkətli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız - hesabsız vəhşi qəbilələrin hey-rətli nəzərləri qarşısında dünya sivilzasiyasının səhərini açdılar. Dünyada Ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı...”(səh.16).

Alman alimi **Frits Hommel** Şumer dilinin Türk dilləri ilə qohumluğundan bəhs edərək yazmışdır: "Bu dil (Şumer dili.- M.Ç.) Altay - türk dilləri ilə qohumdur".

Şumeroloq **A. İ. Tyumenyev** "Qosudarstvennoye xoz-yaystvo drevneqo Şumera" (M.1956) kitabında Şumerdə yazının meydana gəlməsindən bəhs edərək yazmışdır ki, Şumerdə yazının əmələ gəlməsi eramızdan əvvəl IV minilliyin əvvəllərinə - təxminən 3750-ci illərə aiddir.

Türk alimi **Ahmet Cavat** "Avfabenin mənşəi ən əski türk yazısıdır" adlı kitabında əlifbanın yaradılması tarixindən bəhs edərək, Şumerlər əlifbanı yaratmış, təkmilləşdirmiş və onlar türklərdir nəticəsinə gəlmişdir. Bu münasibətlə **A.Cavat** yazmışdır: "Şumer dilinin Turani dillərə bənzədiyi artıq qəbul edilmişdir.Şumerlər haqqında ən yeni və ən mötəbər əsər nəşr etdirən **Voolley** Şumerlərin morfoloji cəhətdən "əski türkcəyə bənzər " bir dildə danışdığını qəbul edir".

Tanınmış Şumeroloq **İ. M. Dyakonov** "Epos o Qılqamış" əsərində Şumer dilindən bəhs edərək yazmışdır ki, "III minilliyin (e.ə.III minillink nəzərdə tutulur.- M.Ç.) İkiçayarası Dövlətindən heç biri təmiz semit dövləti olmamışdır (deməli, İkiçayarası dövlətində eyni zamanda Şumerlərin varlığı da istisna olunmur – M.Ç.), amma II miniliyin əvvəllərindən semit dili Şumerlərin qədim dilini tədricən sıxışdırmışdır, bütün ölkədə canlı istifadədən çıxarmışdır, ancaq (Şumer dili.- M.Ç.) din və elm dili kimi ölü dil olaraq qalmışdır".

XIX - XX əsrlərdə yaşamış məşhur alman Şumerşünası **Q.Vinkler** "Zapadnaya Aziya v drevney vremeni" (İstoriya çeloveçestva,t.III) kitabında Şumer dilinin tarixindən bəhs edərək yazmışdır ki, Şumer dili və onun tarixdəki rolunu "yeni dövrdə elm və kilsə dili olan latın dili və onun oynadığı rolla" eyni səviyyədə qiymətləndirmək olar".

Şumer mədəniyyətinin araşdırıcılarından olan alman alimi **Q.Vinkler** "Vavilonskaya kultura" adlı kitabında yazmışdır: "Bizə qədər gəlib çatmış ən qədim qaynaqlar semit dilində deyil,

Şumer dilində yaranıb ki, daha sonralar bu yazıların dilini də onların (Şumerlərin.-M.Ç.) dili də adlandırbılar. Bu dil, hələlik, yeganə dildir ki, Babil mədəniyyətini yaradanlardan, oxşəkili yazıları icad edənlərdən - Şumerlərdən bizə qədər gəlib çatmışdır, bunu onların (Şumerlərin. - M.Ç.) dili də adlandırırıq”. Bu dil əsas (linqvistik .M.Ç.) əlamətlərinə görə Türk dillərinə uyğun iltisafı quruluşlu dildir...”

Azərbaycan Şumerşünası **R.Cəbiyev** Şumer tarixindən bəhs edərək yazmışdır: ”Şumer dili Yer üzündə heç bir tayfanın dilinə bənzəmir, amma həm də bu dil hamımızın ortaqlıq dilimizdir”.

Dövrümüzün tanınmış alimi, Şumeroloq **E.Əlibəyzadə** də Türkiyə alimi **A.Cavatın** yuxarıda qeyd olunan fikir və mülahizələrini dəstəkləyir. O, bu münasibətlə yazmışdır: ” Üç min ilə yaxın bir müddət ərzində dünyanın qüdrətli alim və yazarlarının qələmindən düşməyən iskit türk tayfa birləşmələri göydən düşməmişlər. Onlar Şumerlərin güclü axını və varisləri idi ...”Müəllif mülahizələrini ümümləşdirib belə qənaətə gəlir ki, “...Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadları, ulu babalarıdır”

Əgər nəzərə alsaq ki, hər bir millətin milliliyini müəyyən etmək üçün hər bir xalqın ərazi, iqtisadiyyat, dil və mədəniyyət birliyi başlıca şərtlər hesab olunur...Çünki hər bir dilin tarixini müəyyən etmək üçün onun mənşəyi və tipologiyası, əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun bənzərliyi və ya eyniliyi kifayətdir...

Həmçinin, Türkiyə tarixçisi **O.N.Tuna** da Şumer - türk dillərinin yaxınlığından bəhs edərək yazmışdır ki, Dünyada mövcud olan heç bir dil Şumer dilinə Türk dilləri qədər yaxın deyildir.

XIX əsrdə yaşamış alman alimi **F.Hommel** də Şumer və türk dillərinin mənşəyindən bəhs edərək 1891– ci ildə yazmışdır ki , Şumer dili Altay - Türk dili ailəsinə qohumdur ...Şumer xalqı Mərkəzi Asiyadan İkcayarasına köçən Altay-Türklərindən başqa birisi deyildir ...

Dövrümüzün məşhur alimi **E.Əlibəyzadə** Şumer dilinin tarixini araşdırarkən “Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət

tarixi” kitabında yazmışdır: ”Şumerlər Dəclə - Fəratı elliliklə tərk etdikdən sonra belə, Şumer dili Babilistanda din, elm və mədəniyyət dili sayılmışdır” (səh.61)

Nizami Cəfərov: “Azərbaycan: tarixi – kulturoloji mülahizələr”dən bəhs edərək yazmışdır: “Ən qədim Azərbaycan mədəniyyətinin tipologiyası arxeoloji tədqiqatlar əsasında müəyyən olunur, - əlbəttə, həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətin öz arxeologiyası var, maddi arxeologiya göstərir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən bütün maddi – mənəvi varlığı ilə indiki Azərbaycan ərazisinə (tarixi Azərbaycana M.Ç.) bağlıdır, mənəvi arxeologiya–folklorşünaslıq da eyni həqiqəti təsdiq edir: erkən orta əsrlərdə (V –X əsrlərdə. – M.Ç.) formalaşmış (lakin, çox –çox qədim dövrlərin dünyagörüşünü daşıyan) “Kitabi – Dədə Qorqud” qədim Azərbaycan mədəniyyətinin faktı kimi universal məzmunla malikdir, burada həm elmi, həm də ədəbi – bədii təfəkkür əks olunur. “Kitabi – Dədə Qurqud”da azərbaycançılıq (etikasından tutmuş estetikasına qədər) ümumtürk konteksti ilə birlikdə təqdim edilir, burada bir neçə min ilin təfəkkür enerjisi tarixi əlaqələnmə qanuna uyğunluğu ilə süxurlaşır...” (əbədiləşir. - M.Ç.) (səh.16).

Amerika Şumerşünası **A.Oppenheim** Şumer dilindən bəhs edərək, ”Drevnyaya Mesopatomiya” əsərində yazmışdır: ”Akkad dili Şumer dilini sıxışdırmağı davam etdirir və ya, hər halda, onlarla rəqabət aparırdı, canlı həyatda, xüsusilə, ədəbi janrlarda və s. Onun işlənmə və nüfuz dairəsini sıxışdırırdı” (səh.40). Bu mülahizədən belə qənaətə gəlmək olur ki, Akkad dili Şumer dilini nə qədər sıxışdırsa da, yenə də ”elm” və “müqəddəs din” dili kimi öz varlığını qoruyub saxlayırdı...

Şumerşünaslıqla yaxından məşğul olan **H.Vinkler** də öz araşdırmalarında yazmışdır ki, Şumer dili əsas linqvistik əlamətlərinə görə, Türk dillərinə uyğun aqqlütinativ – iltisacı (söz kökü dəyişməyən, şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradılan - M.Ç.) quruluşlu dildir.

Şumer mədəniyyətinin araşdırıcılarından biri də Polşa alimi **Z. Kosidovskiy** “Bibliya rəvayətləri” kitabında yazmışdır ki, “...bir çox sahədə biz o mədəniyyətin varisləriyik ki, beş min il bundan əvvəl onu Şumer xalqının dühası yaratmışdır” (səh.25)

XX - XXI əsrlərin görkəmli yazıçısı və Türkoloq – Şumeroloq alimi **Oljas Süleymanov** da Şumer xalqı və Şumer dili ilə yaxından maraqlanmış və özünün məşhur “Şumernamə” əsərini yazmışdır. Müəllif həmin əsərində yazmışdır ki, Şumer və Türk dilləri qohumdur. Ancaq bu qohumluq genetik deyil...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dillərin qohumluğu xalqların genetik qohumluğu ilə deyil, dillərin geneoloji və tipoloji, lüğət və qrammatik quruluşu ilə müəyyən edilir.

Şumer və Türk dillərinin tarixi ilə məşğul olan **Elize Reklü** öz araşdırmalarında yazmışdır ki, “ən qədim ox şəkilli yazıların dilində...Turan və Ural - Altay dilləri ilə birbaşa qohumluq vardır”. Bu mülahizədən belə qənaətə gəlmək olur ki, dilçilik baxımdan Şumer dili Turan və Ural-Altay dilləri ilə birbaşa qohumdur.(səh.147.)

Şumer tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından məşğul olan **D.O.Redder** də Şumer dilinin başqa dillərlə əlaqələrindən bəhs edərkən yazmışdır ki, “Şumerlərin dili ayrıca bir dildir..., o aqqlütinativ dillər ailəsinə daxildir və öz quruluşuna görə, ən çox türk dilləri ilə müqaisə edilə bilər”(səh.15)

Şumer mənbələrindən aydın olur ki, qədim Şumerdə “Ana dili” deyilən bir termin də işlədilmişdir.Çox güman ki, şumerlər “Ana dili” ifadəsini ya “ədəbi dil”, ya da “rəsmi dil” mənalarında işlədiblər...(səh.159)

Müasir şumeroloq **Rizvan Cəbiyev** Şumerlərin tarixinə həsr etdiyi “Şumer kilidi”adlı monoqrafiyasında yazır : “E.ə.V minillikdə və hələ ondan xeyli əvvəl bu ərazilərdə - Dəclə və Fərat çaylarının həm yuxarı, həm də aşağı axınında bu gün “türk” adı ilə tanınan tayfalar yaşayırdılar, tədricən bu yerlərə digər tayfalar da köçüb gəldilər ...”(səh.154)

XX əsrin görkəmli türkoloqu **Ahmet Cavat** Şumer dilindən və yazısından bəhs edərkən, "Alfabenin mənşəi en eski türk yazısıdır" kitabında yazmışdır: "Şumer dilinin turani dillərə bənzədiyi artıq qəbul edilmişdir. Şumerlər haqqında ən yeni və mötəbər əsər nəşr etdirən **Voolley** Şumerlərin morfoloji cəhətdən "əski türkcəyə bənzər" bir dillə danışdığını qəbul edir: "Şumerlər türkdür..."(səh.58-59).

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, dil baxımdan Şumerləri yalnız türk xalqları və türk dilləri ilə müqaisə etmək olar.

Professor - Şumeroloq **E.Əlibəyzadə** Şumer və Türk ailələri arasındakı uyğunluqları hər iki dilin linqvistik materialları əsasında geniş təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlmişdir: "Beləliklə, Şumer dili ilə türk dilləri arasında bu qədər uyğunluq və bir - birini təsdiq müşahidə olunursa, bu təsadüfi deyil. Bu adlarla onomastik əsasda üzdən tanışlıq belə, yəqin edir ki, Şumer - türk qaynaqları bir qaynaqdır, bunlar arasında açıq - aşkar sezilən yaxınlıq və doğmalılıq var..."(Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi).

Şumer və türklərin tarixi əlaqələrindən bəhs edən müəllif daha sonra yazır:"...türklər Şumer mədəniyyətinin lap ilk günlərindən bu tarixi prosesin içərisində olmuş, onunla qaynayıb - qarışmışdır"(səh.156).

Həmyerlimiz **T. Vəli Nüvədili** (o, Amerika vətəndaşdır) Şumer və müasir Azərbaycan –türk dillərinin qohumluğundan bəhs edərək qeyd etmişdir ki, qədim şumer dili müasir Azərbaycan – türk dilindən az fərqlənir: şumerlərin daş yarılarının dili, demək olar ki, müasir Azərbaycan – türk dilinin eynidir (Şum-ər, Ər –sak, Ər –mən, Az-ər və s.)

Şumerlərin tarixindən söhbət açan **Fərman Azad** belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki. Şumer imperiyasının ilk yaşayış məskəni və mərkəzi paytaxtı Kür–Araz arası Qarabağ ərazisində olmuşdur. İki min ildən artıq bu ərazilərdə yaşamış şumerlər çox güman ki, (qardaş qırğınına səbəb olmamaq üçün) deportasiyaya

məruz qalmaq məcburiyyətində olub: bir hissəsi Kiçik Asiya, Malta, Yunanıstan, digər hissəsi isə İrənin Urmiya gölü ətrafına köçmüş, sonralar yenidən İkiçayarasına (Fərat – Dəclə)qayıdıb orada məskunlaşmışlar...(səh 51).

Deməli, şumerlər eramızdan əvvəlki VII –V minilliklərinə tarixi Azərbaycan ərazisində - Kür – Araz çayları arasında, IV – II minilliklərdə isə Dəclə-Fərat çayları arasında və digər yerlərdə yaşamışlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, şumer dili eramızdan əvvəlki III minilliyin əvvəllərindən Mesopatomiyanın qədim dövlətinin rəsmi dövlət dili olmuşdur.

Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərindən 55 km aralıda yerləşən qədim Qobustan qayalarının (təsvirlərinin) eramızdan əvvəlki X – VIII minilliklərə aid olması da Azərbaycan ərazisinin lap qədim dövrlərdən insan məskəni olmasını təsdiq edir. Çox güman ki. Həmin xalq eramızdan əvvəlki minilliklərdə Kür-Araz çayları arasında məskunlaşmış olan şumerlər - türklərin ulu babaları olub...

Şumer mədəniyyəti ilə birbaşa bağlı olan mənbələrə dərinlə nəzər saldıqda məlum olur ki, Şumer dili eramızdan əvvəlki IV- II minilliklərdə Yaxın Şərqdə oynadığı rolu. Avropada latın dilinin oynadığı rola bənzətmək olar.(səh.159)

Nəhayət, dünya mədəniyyətinin “ilk beşiyi” sayılan Şumer dövləti eramızdan əvvəl III minilliyin sonu –II minilliyin başlanğıcında siyasi və coğrafi anlayış kimi tarix səhnəsindən silinsə də,onun dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi incilər və onun dili məhv olmadı, ölkədə yaşayan başqa tayfaların ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, həmin bu tayfalar o dövrün ictimai - siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq, özlərini Şumer yox, qarabaş adlandırdılar! Beləliklə də, tarixin ən dərin qatlarında öz izlərini qoymuş Şumer dili ölkədəki digər tayfaların dillərinə qarışaraq əriyib yox oldu – assimilyasiya nəticəsində yeni yaranan akkad dili adlandırıldı.

Tarixindən məlum olduğu kimi, Şumer əlifbası dünya xalqlarının bir çoxunun mədəniyyətinin inkişafına güclü təkan

vermiş, hətta, yəhudilər Şumer əlifbasından və mətnlərindən istifadə edərək, "Tövrat" kitabını yazdılar və onu dünya incisi kimi yaymağa başladılar (səh 219).

Yuxarıda qeyd olunan fikir və mülahizələri yekunlaşdırsaq belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olur ki, Şumer və türk dilləri bir medalın iki üzüdür. Bir medalın iki üzünü isə bir - birindən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, Şumer və türk dillərini isə linqvistik baxımdan da, tarixən bir-birinə yaxınlığını, qohumluğunu da bir-birindən ayırmaq, onları bir-birinə yadlaşdırmaq da qeyri – mümkündür...

Alman alimi **Q.Derfer** türk "**Tanrı**" anlamını şamançılıqdan çox-çox əvvəllərdən ən inkişaf etmiş mərhələsinə qədər izləmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, Tanrıçılıq bəşər tarixində ilk təkallahlıq dinidir" (səh.137). Bu mənada, hər bir vətəndaşın özünü dərk etməsi üçün onlar, hər şeydən əvvəl, Tanrısını tanıyıb sevməli və öz xalqının tarixini dərindən və hərtərəfli öyrənməli və başqalarına da öyrətməlidir. Bir sözlə, Tanrı insanın inam yeri, tarix isə onun tarixi məbədi, alınmaz qalası, qürur yeri olmalıdır...

XX – XXI əsrin məşhur türkoloqu **Hacı Murad** insanlar arasında dini görüşlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, "Aziatskaya Yevropa" ("Asiya Avropası") adlı kitabında yazmışdır: "Yalnız bizim eranın 312 - ci ilində Avropa auditoriyasında (xalq qarşısında. - M.Ç.) Göy Allahına ilk dualar oxunmuşdur. Bu dualarda hələ Xristos haqqında heç nə yox idi. Bu dualar türk dilində səsləndirilmişdir. Deməli, o zamanlar teologiya haqqında biliklərə təkcə türklər tanış imişlər"(səh 161).

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, "Teologiya-İlahiyyat və ya sistemləşdirilmiş dini görüşlər və ya dini biliklər ilk dəfə Şumerdə yaranmışdır".

Bu münasibətlə, "Xristianstvo" ("Xristianlıq", xristian dini, xaçpərəstlik - M.Ç.) ensiklopediyasında yazılıb: "500 – 510 - cu illərdə Dionis iki redaksiyada - iki variantda kilsə və apostol yığıncaqları qaydalarını hazırladı".

Müəlliflər qeyd edirlər ki, **Dionis** təmizqanlı türk olub, eramızın V-VI əsrlərində yaşayıb. Onu Avropada “skifdən (skif türk tayfalarıdır. -M.Ç.) olan abbat” (katolik kilsəsində monastır rahibi ; ruhani rütbəli şəxs. -M.Ç.) adlandırıblar. Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, elə həmin dövrdən Avropada ilk vaxtlar xristianların ibadət qaydaları Türk Tanrıçılıq dininə uyğun olaraq aparılmağa başlamışdır. Burada yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, eramızın 301-ci ilindən etibarən Albaniya kilsələrində də bütün dini ayinlər Türk dilində oxunmağa başlamışdır. Deməli, xristianlar dini ibadət etməyi sivilizasiyanın yaradıcısı olan türklərdən öyrənmişlər...



ŞUMER-ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİ

Dilçilik elminin müəyyən etdiyinə görə, müasir dünyada 3 mindən artıq müxtəlif dillər vardır. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğuna görə, Dünya dillərinin 2500-ə qədəri ümumi dilçilik elmi tərəfindən araşdırmalara cəlb edilmiş, yerdə qalan dillər isə siyahıya alınmışdır. Yəni, araşdırılan dillərin fonetik və lüğət tərkibi, morfoloji və sintaktik əlamətləri, orfoepik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi və s. əsasən öyrənilmişdir.

Dünya xalqları planetimizin müxtəlif bölgələrində məskunlaşıb yaşadığı kimi, həmin xalqlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dillər də müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən, ingilis dili Avropa və Amerika ölkələrində, çin, hind, türk, ərəb, fars, yapon və s. dillər isə Asiya ölkələrində yayılmışdır. Dünya dillərinin bəzisi yüz milyonlarla adama xidmət etdiyi halda, bəzisi bir neçə milyon, bəzisi bir necə yüz min və hətta, bir necə yüz adama xidmət edir. Məsələn, çin dilində 1 milyard 300 milyon, ingilis dilində 300 milyon, fransız dilində 60 milyon, Azərbaycan-türk dilində 50 milyondan çox, gürcü dilində 3 milyon, avar dilində 400 min, saxur dilində 11 min, man dilində 6 min, toflar dilində isə 600 nəfərə yaxın adam danışır.

Elmi ədəbiyyatın verdiyi məlumatlara görə, Dünyada dillərin miqdarı ilə həmin dillərin yayıldığı ölkələrin sayı bir-birinə uyğun deyildir. Başqa sözlə desək, bəzi ölkələrdə bir və ya bir necə, bəzi ölkələrdə onlarla, bəzi ölkələrdə isə, yüzlərlə dildən istifadə olunur. Məsələn, Konqoda 500-ə, İndoneziyada 250-yə, Rusiyada 100-dən çox, Azərbaycanda 10-dan çox, Gürcüstanda isə 10-a yaxın dildə danışan xalq və ya milli qruplar vardır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dillər çoxluğu vardır. Həmin dilləri nə ayrı-ayrılıqda, nə də qrup halında öyrənmək, araşdırmaq qeyri – mümkün edir və ya çox çətinlik törədir... məhz bu çətinlikləri nəzərə alaraq, müxtəlif ölkələrdə yaşayan və müxtəlif dillərdə danışılan

dillər geneoloji və tipoloji cəhətdən bir – birinə uyğun olan dillər ayrı – ayrı qruplarda birləşdirilərək, dil ailələri üzrə təsnif olunmuşlar...

Müasir dünyamızda mövcud olan dillər geneoloji təsnifə görə aşağıdakı dil ailələrinə bölünmüşdür:

1. Hind – Avropa dilləri ailəsi
2. Türk dilləri ailəsi
3. Uqor – Fin dilləri ailəsi
4. Mancur – Tunqus dilləri ailəsi
5. Çin – Tibet dilləri ailəsi
6. Sami – hami dilləri ailəsi
7. Iber – Qafqaz dilləri ailəsi
8. Malay – polinez dilləri ailəsi
9. Dravid dilləri ailəsi

Xalqımızın min illər boyu ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi Azərbaycan – türk dili (indi azərbaycan dili) geneoloji təsnifə görə Türk dilləri ailəsinə daxildir. Türk dilləri ailəsinin tarixi inkişaf yolu barədə son vaxtlara qədər yekdil fikir olmadığına görə, Dünya dillərinin geneoloji təsnifində gah Türk dilləri ailəsi, gah da Altay dilləri ailəsi adları altında iki müxtəlif fikir və ya iki mülahizə indi də qalmaqdadır. Başqa bir mülahizəyə görə, Altay dilləri linqvistik baxımdan bir – birinə çox yaxın olduğuna görə, onları Türk dilləri ailəsi və Monqol – tunquş – mancur dilləri ailəsi adı altında iki ailə olduğu fikirlərini irəli sürürlər. (Bu mülahizə XVIII əsrdən bəri, hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır).

XX əsrin ortalarından isə, bir sıra alimlər Koreya, qismən də qədim Şumer və Yapon dillərinin də Altay dilləri ailəsinə daxil olduğunu qeyd edirlər. Bu mülahizədə də bir həqiqət vardır. Tarixi mənbələrə və tarixi qaynaqlara, həmçinin, linqvistik xüsusiyyətlərə görə, qədim Şumer dilinin qismən yox, Türk – Altay dilləri ailəsinə daxil edilməsi tamamilə ağılabatandır.

Yuxarıda qeyd olunanları və dünya şumerşünaslarının “Tarixə öz imzasını atmış qədim xalqlar: Türklər, Şumerlər” mövzusunda qeyd olunan fikir və mülahizələrinə əsaslanaraq, belə

qənaətə gəlmək olur ki, qədim şumer dili də və qədim Türk dilləri də linqvistik baxımdan (fonetik, geneoloji və tipoloji, lüğət tərkibi və qrammatik əlamətlərinə görə) bir – birinə tamamilə yaxın və oxşar dillərdir. Bütün bu xüsusiyyətlərdə qədim Şumer və qədim Türk dillərinin eyni bir dil ailəsində birləşdirməyə tam əsas verir. Odur ki, bu dillərin bir – birinə yaxınlığını və uyğunluğunu nəzərə alaraq, onları vahid bir dil ailəsində - “Şumer – Altay dilləri ailəsi”ndə birləşdirmək tarixilik, elmilik və məntiqi baxımdan daha düzgün olardı...

Buraya kimi, qeyd olunanları nəzərə alaraq, Altay-Türk dillərinin təsnifi tarixinə qısaca nəzər salmaq yerinə düşərdi. Doğrudur, Türk dillərinin öyrənilməsinə, hələ, X – XI əsrlərdən başlansa da, bu araşdırmalar, əsas etibarilə, elmi yox, tətbiqi xarakter daşıyırdı. Yəni, Türk dillərinin öyrənilməsinə ticarət, diplomatik və hərbi yürüşlərlə əlaqədar olaraq, qısa sahə danışıq lüğətləri xarakteri daşıyırdı... Türk dillərinin elmi xarakterdə araşdırılmasının tarixi - özülü XI əsrdə görkəmli alim **Mahmud Kaşğarlı** tərəfindən qoyulmuşdur. Onun təxminən 1000 illik tarixə malik olan “Divani-lüğəti-it-türk” kitabı indi də elmi əhəmiyyətini itirməmiş, bir növ, türkşünasların masaüstü kitabına çevrilmişdir...

Türk dillərinin əsaslı elmi xarakterdə araşdırılması, demək olar ki, XIX əsrin əvvəllərindən sonra geniş vüsət alsada, XIX əsrin ortalarından sonra Türk dillərinin tarixi yönümdə (təhriflərlə) araşdırılması, bir növ, yeni və aktual mövzuya çevrilir, hətta, Türk dillərinin geneoloji istiqamətdə təsnifi türkoloqların daimi diqqət mərkəzində olur...

Burada yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qərbin və Rusiyanın türkşünas alimləri Şumer və Türk dillərinin öyrənilməsinə baxışlarında müxtəlif mövqedən çıxış edirdilər. Bu baxımdan, həmin türkoloqları iki qrupa bölmək olar:

- 1. Şumer və Altay – Türk dillərinin araşdırılmasına, əsil mənada, elmi və elmi-tarixi müqayisəli metodla yanaşanlar, tarixi, maddi-mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət**

yət mənbələrinə elmi prizmadan yanaşıb, düzgün, dəqiq və obyektiv elmi və məntiqi nəticə söyləyənlər.

Bu sahədə rus türkoloqları ,o cümlədən **İ. N.Berezin** Türk dillərinin dialektləri əvəzinə ”Müsəlman türk dialektinin sistemi” (Kazan,1848) əsərində, **N. İ. İlminski** ”Türk-tatar kursuna giriş-oxu” məqaləsində (1861), **V.V. Radlov** da Türk dillərin təsnif etmiş (1882); **N. A. Aristov** “Türk tayfa və xalqlarının etnik tərkibi və onların sayı haqqında məlumatlar” məqaləsində (1896); **N. F. Katanov** “Türk-tatar tayfalarının etnoqrafik xülasəsi” (1894) və “Uryanxoy dilinin tədqiqi təcrübəsi və onun türk köklü başqa dillərlə başlıca qohumluq münasibətləri” (1903) əsərlərində; **F. E. Kors** “Türk tayfalarının dilinə görə təsnifi” (1910) məqaləsində; **A. N. Samoylovic** “Türk dillərinin təsnifinə bəzi əlavələr” adlı kitabında (1922) geniş yer vermişlər. Lakin bu araşdırmaların heç birində Türk dillərinin tarixi təsnifi əsaslı şəkildə öz elmi həllini tapmamışdır.

Yuxarıda Türk dillərinin təsnifinə həsr olunmuş fikir və mülahizələr arasında **V.V. Radlovun** təsnifi diqqəti cəlb etsə də, tam elmi xarakter daşımır. Onun təsnifi coğrafi prinsip üzrə aparılmış və türk dilləri coğrafi məkan baxımdan dörd bölgəyə bölünmüşdür: Şərq bölgəsi, Qərb bölgəsi, Orta Asiya bölgəsi və Cənub bölgəsi; F.E.Kors da Türk dillərinin təsnifinə coğrafi prinsip baxımdan yanaşmış və Türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür: Şimal, Qərb, Şərq və Qarışıq qrup (Yakut, Cuaş);

XX əsrin birinci yarısı və ortalarında **A. N. Samoylovic**in təsnifi nisbətən geniş yayılmışdır. Bu, heç də, təsadüfi deyil. Çünki o, Türk dillərinin təsnifinə linqvistik baxımdan yanaşmış və türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlərini nəzərə almaqla altı qrupa bölmüşdür: Bulqar və ya Cuaş qrupu, Uyğur və ya Şimal – Şərq qrupu, Qıpçaq və ya Şimal – Qərb qrupu, Cığatay və ya Cənub – Şərq qrupu, Qıpçaq – türkmən və ya Orta qrupu, Türkmən və ya Cənub – qərb qrupu. Lakin bu təsnif də linqvistik baxımdan tam və mükəmməl deyil. Çünki bu təsnifdə Türk

dillərinin tarixi, lüğət tərkibi, sintaktik, onomastik xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır.

XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən türkoloq **V. A. Boqoroditski** 1934-cü ildə çap olunmuş “Vvedeniye v tatarskoye yazıkoznaniye v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami” əsərində coğrafi əlamətlərinə görə, Türk dillərini aşağıdakı qruplara bölmüşdür: Şimal – şərq dilləri qrupu, Xakos dilləri qrupu, Altay dilləri qrupu, Qərbi Sibir dilləri qrupu, Volqaboyu – Ural ətrafı dilləri qrupu, Orta Asiya dilləri qrupu, Cənub – qərb dilləri qrupu.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, müəllif Türk dillərini təsnif edərkən, Türk xalqlarının və dillərinin tarixini və dillərin linqvistik xüsusiyyətlərini nəzərə almadığından bu təsnif də qeyri – məqbul sayılır...

XX əsrin ortalarında məşhur türkoloq S. E. Malov da “Drevniye i noviyе tyurkskiye yazıki” (1952) adlı məqaləsində Türk dillərinin təsnifinə əlavələr etmiş və Türk dillərini ən qədim, qədim, yeni və ən yeni olmaqla dörd mərhələyə bölmüşdür. Onun təsnifində dillərin linqvistik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə nəzərə alınmışdır.

Nəhayət, XX əsrin ortalarında Türk dillərinin təsnifi tarixi ilə yaxından məşğul olan görkəmli türkoloq – alim **N.A. Baskakov** Türk dillərinin ən mükəmməl təsnifini araşdırıb, elmi ictimaiyyətin öhtəsinə vermişdir. N.A. Baskakov Türk dillərinin təsnifi tarixinə dərinlən nəzər salmış, onların müsbət ünsürlərini nəzərə almış və yeri gəldikcə onlarla elmi mübahisələrə girişmiş və nəticədə 1969 – cu ildə “Vvedeniye v izuçeniye tyurkskix yazıkov” adlı monumental bir tədqiqat hazırlayıb çap etdirdi. (ikinci nəşr) - Bu kitab dövlət universitetlərinin müvafiq fakültələri üçün dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur... Onu da qeyd edək ki, **N.A. Baskakovun** bu təsnifi yuxarıda qeyd olunan təsniflərin hamısından özünün tarixiliyi və linqvistik xüsusiyyətlərini özülü kimi qəbul edilməsi ilə fərqlənir. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, ondan ibarət olmuşdur ki, yuxarıda adları qeyd olunan alimlərin, demək olar ki, hamısı Türk dillərinin təsnifinə bu və ya digər aspektdə -

bir tərəfli yanaşmışlar... lakin N.A. Baskakov özündən əvvəlki və ya özünün müasiri olan türkoloq alimlərindən fərqli olaraq, Türk dillərinin təsnifinə kompleks halda yanaşmış və ən uğurlu nəticələr əldə etmişdir. O, Türk dillərini araşdırarkən, ilk növbədə, Türk xalqlarının tarixən məskunlaşmış olduğu bölgələri və həmin bölgələrdə yaşayan türklərin statistik sayını tarixi baxımdan dəqiq müəyyən etmiş, həmçinin, Rusiyada və Sabiq SSRİ məkanında Türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə nəzər salmış, Türk dillərinin qarşılaşdırma və tarixi –müqaisəli metodla araşdırılmasına qısa xülasə həsr etmiş, Türk dillərinin quruluşuna (Türk dilləri üçün səciyyəvi olan səslərin xarakterik xüsusiyyətlərinə), Türk dillərinin təşəkkül tapması və inkişafı xarakterinə (mərhələlərlə) nəzər salmışdır. O, tarixi mərhələlərlə əlaqədar olaraq, Türk dillərinin təşəkkülü, inkişafı və təsnifi mərhələlərini ətraflı şərh etmişdir. Lakin **N.A. Baskakovun** bu mükəmməl elmi əsəri də nöqsanlardan xali deyildir. Bu nöqsanlar, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin tarixi mərhələləri ilə dilin tarixi mərhələləri arasında qeyri-dəqiqliyə yol verilib: birincisi, Ümumi tarixi bölgüyə görə, Qədim dövr bizim eramın V əsrində başa çatır və ondan sonra V-XVII əsrlərdə Orta əsrlər mərhələsi gəlir; ikincisi, bizim eramın V-X əsrləri Qədim Türk epoxası hesab olunur, lakin Ümumi tarixi bölgülərdə isə, bu dövr Erkən Orta əsrlər mərhələsi adlanır; üçüncüsü, Altay epoxası dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Bu münasibətlə N.A.Baskakov yazmışdır ki, Türk dillərinin inkişafının ən qədim epoxası elm tərəfindən tarixi xronoloji çərçivədə, hələlik, dəqiq müəyyən edilməyib, Altay dillərinin ümumi epoxası dövründə türk dilləri çox zəif halda monqol, öz növbəsində, tunqus-mancur dillərindən ayrılma ərəfəsində olub (səh.148).

XX əsrin görkəmli türkoloqu - akademik B.Y.Vladimirtsov da Türk dillərinin ən qədim epoxası ilə əlaqədar olaraq yazmışdır ki, monqol dili türk və tunqus dilləri ilə birlikdə eyni ümumi kökə malikdir ki, onları şərti olaraq, Altay dilləri adlandırmaq olar. Altay dili məlum deyil, ancaq Altay dilləri məlumdur, yəni

monqol, türk və tunqus dilləri sonrakı inkişaf prosesində Altay dilləri adlandırılmışdır (səh.45).

Məşhur ingilis alimi **S.Lloyd** “Ekiz çaylar” adlı əsərində Şumerlərin tarixindən bəhs edərək yazmışdır: “Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan qabaq səfalı, barlı-bərəkətli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyrətli nəzərləri qarşısında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı” (səh.16). Şumeroloq **V.Vrenqvosun** qənaətinə görə, Şumerlər Uruk və Übeyd mədəniyyətinin başlanğıcından burada olublar, yəni heç yerdən gəlməyiblər, yerli xalqlardır...Übeyd mədəniyyəti isə, eramızdan əvvəlki VI minilliyin sonu və IV minilliyin ortalarında mövcud olmuşdur.

Professor **N.Cəfərov** “Azərbaycan...Azərbaycanın türkləşməsi və Azərbaycan xalqının təşəkkülü” problemlərindən bəhs edərək yazmışdır: “Araşdırmalar göstərir ki, bu tarix özündə iki mühüm dövrü: 1.diferensiasiya və 2.inteqrasiya dövrlərini birləşdirir. Diferensiasiya dövrü dedikdə türk etnosunun müxtəlif xalqlara (o sıradan, Azərbaycan türklərinə, yaxud Azərbaycan xalqına) ayrılması prosesinin intensiv dövrü nəzərdə tutulur. İnteqrasiya isə Azərbaycan cəmiyyətinin etnik tarixinin sonrakı dövrlərinə aid olub, türklərin konsolidasiyası, bütöv bir xalq təşkil etməsi prosesindən ibarətdir” (səh.91). Bu prosesi eyni ilə ən qədim tarixə malik olan Şumer - Altay – türk xalqlarının və onların dillərinin ayrılıb, müstəqil təşəkkül etməsinə və müasir dövrdə dünya xalqları arasında gedən inteqrasiya və qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq, Türk dillərinin də yenidən birliyə doğru uğurla irəliləməsi də indi vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

N.Cəfərov: “III-IV əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dili (Azərbaycan-türk dili –M.Ç.) formalaşır, - bu proses türk tayfa dillərinin (birinci növbədə folklor dilinin) mərkəzləşməsi hesabına gedir...” (səh.16). Bu mülahizədən belə qənaətə gəlmək olur ki, əgər ümumxalq Azərbaycan - türk dili III-IV əsrlərdə təşəkkül

tapıbsa, deməli, bu dövrə qədər Azərbaycan-türk qəbilə və ya tayfa dili, heç olmasa, bir neçə minillik inkişaf yolu keçməli idi...

Azərbaycan alimi **E.Əlibəyzadə** “Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi” monoqrafiyasında Azərbaycan-türk xalqının mənəvi mədəniyyət tarixindən bəhs edərək yazmışdır:

“Türk ailəsinə mənsub Azərbaycan xalqının inkişaf tarixində qət edilmiş yolun, hələlik, təxminən 10 min ili təsəvvür olunur. Lakin bu ilkin təxmini təsəvvürdür...”

Şumer dövrü daha sonrakı inkişaf mərhələsidir və bu dövrün çox dərin və zəngin qaynaqları var. “Bilqamis” dastanında... yaddaşlarda qorunub saxlanılan və bu günə gəlib çıxan daha qiymətli ənənələrimiz varmış, bizim ən qədim, ən əziz, ən sevimli milli bayramlarımız olan “Yeni il”, yəni “Bahar”, “Yaz” şənliyi hələ Ümumdünya Daşqınına qədər mövcud imiş (14.88). Nuh peyğəmbərin Tufandan sonra Göylərə, Tanrıya minnətdarlıq hissi ilə kəsdiiyi qoyun qurbanı (14.91) bizim bu gün belə ehtiramla qeyd etdiyimiz “Qurban bayramı”nın əsası və başlanğıcı olmuş. Bunlar bizim qan yaddaşımızda, ata ruhumuzda qorunub saxlanılıb. Deməli, bu bayramlar Şumer ulularımızdan, onların əcdadlarından qalma və bizim soykökümüzü onlara bəndləyən qırılmaz ənənəvi-mənəvi bağlardır...

Azərbaycan xalqının mənəvi aləmi zəngin bünövrə, kök üzərində yaranıb, inkişaf edib, öz milli-psixoloji axarına düşüb, kəmilləşib. Bu zəngin bünövrənin, kökün beş güclü dayağı aşkar olur:

- 1.Qədim dünyamızın ulu kitabı “Bilqamis” və ümumən Şumer-Babil mədəniyyəti;
- 2.Müqəddəs dini kitablar külliyyatı “Avesta”;
- 3.“Orxon-Yenisey” kitabələri;
- 4.“Dədə Qorqud” kitabı;
5. Nizami “Xəmsə”si. (səh.8-9)

Şumerlərin tarixindən söhbət açan Fərman Azad belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki, Şumer imperiyasının ilk yaşayış məskəni və mərkəzi paytaxtı Kür-Araz arası Qarabağ ərazisində

olmuşdur. İki min ildən artıq bu ərazilərdə yaşamış Şumerlər çox güman ki, qardaş qırğınına səbəb olmamaq üçün deportasiyaya məruz qalmaq məcburiyyətində olub, (Şumerlərin – M.Ç.) bir hissəsi Kiçik Asiya, Malta, Yunanıstan, digər hissəsi isə İranın Urmiya gölü ətrafına, sontalar yenidən İkiçayarasına (Fərat – Dəclə) qayıdıb orada məskunlaşmışlar...(səh.51).

Deməli, Şumerlər eramızdan əvvəlki VI-V minilliklərdə tarixi Azərbaycan ərazisində Kür-Araz çayları arasında, IV-II minilliklərdə isə Dəclə - Fərat çayları arasında və digər yerlərdə yaşamışlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Şumer dili eramızdan əvvəlki III minilliyin əvvəllərindən Mesopatomiyanın qədim dövlətinin rəsmi dövlət dili olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, Şumerlərin ilk yaşayış məskəni və mərkəzi paytaxtının Kür-Araz arasında Qarabağ ərazisində olmasını, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərindən 55 km aralıda yerləşən qədim Qobustan qaya yazılarının (təsvirləri) eramızdan əvvəlki X-VIII minilliklərə aid olması da Azərbaycan ərazisinin lap qədim dövrlərdən insan məskəni olmasını təsdiq edir. Çox güman ki, həmin xalq eramızdan əvvəlki minilliklərdə Kür-Araz çayları arasında məskunlaşmış olan Şumerlər – Türklərin ulu babaları olub...

Buraya kimi qeyd olunan fikir və mülahizələri yekunlaşdıraraq, belə qənaətə gəlmək olur ki, Qədim Şumer və Türk dilləri eyni kökə, eyni tarixə və eyni linqvistik xüsusiyyətlərə (dillərin geneoloji və tipoloji təsnifləri, dilin əsasını təşkil edən əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu) malik olduğunu nəzərə alaraq, son vaxtlara qədər “Ümumi dilçilik”də Dünya dillərinin təsnifində gah Türk dilləri ailəsi, gah da Altay dilləri ailəsi adlanan dilləri ümumiləşdirilmiş halda “Şumer-Altay dilləri ailəsi” adlandırılması məqsədə uyğun olardı.

2. Şumer və Altay-türk dillərinin araşdırılmasına ideoloji-siyasi və pantürkizm prizmasından yanaşılıb, Şumer və Altay-türk dillərinin yaxınlığını, tarixi baxımdan eyni kökə, eyni linqvistik xüsusiyyətlərə malik olmalarını inkar edib, qeyri-elmi fikir söyləyənlər, bir növ, tarixi saxtalaşdırırlar;

Bu qrup tədqiqatçıların azlıq təşkil etdiyinə görə, onların fikir və mülahizələrinin xülasəsini qeyd etməyi lazım bilmədik...

Bəs, pantürkizm nədir? Onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Pantürkizm (böyük türkçülük) XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Qərbi dünyası və “Xalqlar həbsxanası” olan Çar Rusiyası (sonralar onun varisi kimi çıxış edən Rusiya Federasiyası və onun yaratdığı sabiq SSRİ imperiyası dövründə) tərəfindən süni halda uydurulan bir cərəyan idi. Bu cərəyanın əsas ideyası qədim tarixə və qədim mədəniyyətə malik olan Türk xalqlarının milli birliyinə, soy kökünə və ümumi Dil birliyinə ağır zərbələr vurmaq, onların tarixi, doğma Vətənlərini parçalamaq, maddi və mənəvi mədəniyyətini zəiflətmək, Türklərin tarixini saxtalaşdırmaq, onların aborigen – yerli xalq olmadığını “sübut” etmək, hətta, farslardan və digər xalqların assimilyasiyası nəticəsində təşəkkül tapdığını geniş şəkildə elmi baxımdan “yorulmadan” yayırdılar, təbliğ edirdilər, hətta, türk xalqlarının eyni kökdən və linqvistik baxımdan bir-birinə yaxın olmadığını da söyləyirdilər...

Bir sözlə, Qərbin və Rusiyanın, həm də sabiq SSRİ imperiyasının bir çox alimləri pantürkizm mövqeyindən çıxış edərək, Şumer və Altay türk dillərinin qədim zamanlardan eyni kökə və bir-birinə yaxın olmasına siyasi mövqedən yanaşır, subyektiv olaraq, həmin dillərin geneoloji və linqvistik baxımdan yaxınlığına şübhə ilə yanaşırdılar...

Bəs, pantürkizm nədir? Qərbi ideoloqları Türk dünyasını zəiflətmək, parçalamaq və nəhayət, işğal edərək öz müstəmləkələrinə çevirmək, hətta, dolayısı ilə Türk xalqları arasında “ədavət toxumu” səpərək, onların genetik qohum olmadıklarını, hətta, dillərinin bir-birinə qohum olmadıklarını “təsdiq” edir, onları bir-

birinin üstünə qaldırır, qardaş xalqlar arasında düşmənçilik ideyasını get-gedə daha da qızıdırırlar. Beləliklə də, pantürkizm ideyasının ideoloqları Türk xalqlarının birliyinə və Türk dillərinin tarixi birliyinə belə şübhə ilə yanaşır və bu sahədə tarixi mənbələrdə öz əksini tapmış olan tarixi faktları belə saxtalaşdırırlar... Hətta, Türk xalqlarının milli ruhlu qabaqcıl ziyalılarını belə öz xalqı arasında nüfuzdan salır, onları öz xalqına xəyanət etməkdə, Sovetlərə qarşı əks təbliğat aparmaqda günahlandırır, sonra isə onları “günahsız” olduqlarına görə ya Sibir tayqalarına ömürlük sürgün edirdilər, ya da həbsxanalarda çürüdürdülər...

Bu münasibətlə, professor N.Cəfərov Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemlərindən bəhs edərək yazmışdır: “Və beləliklə, 30-cu illərdən (XX əsrin 30-cu illəri nəzərdə tutulur. – M.Ç) başlayaraq Azərbaycan tarixinin qədim dövrü barədə hər cür miflər uydurulurdu ki, həmin miflərin əsas ideoloji məqsədi Azərbaycanı Türk dünyasından ayırmaqdan ibarət idi...” (səh.23)

Məsələn, Türkiyənin görkəmli ziyalısı-yazarı Ziya Göy Alpın milli ruhda yazılmış “Türkcülüyün əsasları”, “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək”, “Yeni həyat”, “Qızıl alma” və s. əsərlərində türklüyümüzün müasirləşdirilməsi işığında yazıldığına görə, onu “pantürkizm”in ideoloqu adlandırmışlar. Həmçinin, o dövrün tanınmış, milli ruhlu ziyalılarından Xalidə Ədib, Mehmet Emin, Fikrət Ziya, Fuad Köprülzadə və başqaları da türklüyün fəal təbliğatçıları olmuşlar...

Çar Rusiyası (sonralar Rusiya Federasiyası və SSRİ imperiyası) Orta Asiya, Volqaboyu, Krım və Qafqaz və Güney Qafqazda da pantürkizm ideyalarını “təbliğ” edir və milli ruhlu ziyalıları isə məhv etmək üçün hər cür imkandan istifadə edirdi... Türk xalqlarının milli ruhlu oğullarından İsmayıl Qasprinski, Sədri Maksudi, Fatih Kərimov, o cümlədən Azərbaycan türkü Əhməd Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə (sonralar İstanbulda “Türk ocağı” cəmiyyətində və “Türk yurdu” jurnalında türklülük fəaliyyətini davam etdirmişdir) və başqaları Rusiyada pantürkizimin təbliğat-

çıları sayılırdı, əslində isə, onlar müasir dövrdə türklüyü və türk birliyini, türk ənənələrini təbliğ edirdilər.

Pantürkizm ideyaları 70 il Dünyaya meydan oxuyan sabiq Sovetlər birliyinin daxili siyasətinin əsasını fasiləsiz davam edən repressiyalar təşkil etmişdir. Bu repressiyalar dövründə yalnız Azərbaycan Respublikasında öz dövrünün 29 min nəfər milli ruhlu ziyalıları-alimlər, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, dövlət və ictimai xadimlər, xalq arasında öz nüfuzu və həyat təcrübəsi ilə fərqlənən vətəndaşlar, həmçinin, 2000 nəfər hərbi xadimlər-generallar, baş və kiçik zabitlər türklük ideyası ilə günahlandırıldı, onların bir hissəsi “Troyka”nın (“Üçlüyün”) məhkəməsiz qərarı ilə “günahsızlığı” ucbatından ya güllələndirilirdi, ya Uzaq Sibirin tayqalarına və ya insan ayaqları dəyməmiş Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilirdilər...

Bax, insan hüquqlarından və demokratiyadan, milli hüquq bərabərliyindən dəm vuran sabiq SSRİ imperiyasının daxili siyasətinin Türk xalqlarına göstərdiyi iç üzü beləcə idi...

Müasir dünyanın ictimai –siyasi mənzərəsinə dərindən nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, müasir Dünyada “Güclülərin hər cür hökmü başqaları üçün “ədalətli”, “hüquqi baxmadan qanuni” sayıldığı şəraitdə hər şey güclülərin mənafeyinə xidmət etməlidir... Güclülər öz mənafeləri və təsir dairələri uğrunda mübarizəni daha effektiv aparmaq məqsədilə ortaya “İnteqrasiya” və “Qloballaşma” adlı iki mücərrəd – mənası və məramı Dünya xalqlarına açıqlanılmayan problemlərlə üz –üzə qoydular...

“Güclülərin hər cür hökmü (istər mənfi, istərsə də müsbət olsun – fərqi yoxdur) gücsüzlər (kiçik, zəif dövlətlər və xalqlar) üçün “ədalətli” və “hüquqi baxımdan qanuni” sayıldığı şəraitdə böyük güclülər, əsasən, iki cəbhədə birləşiblər:

- Birinci cəbhənin başında – yəni Qərb dünyasında Dünyada fəvqəl dövlət – liderlik iddiasına düşmüş ABŞ dayanıb.

- İkinci cəbhənin başında isə, imperiya siyasətini müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq, sabiq SSRİ imperiyasının varisi kimi çıxış edən Rusiya Federasiyası, bir növ, “yeniləmiş, sülh məramlı” xarakter daşıyan “mədəni müstəmləkəçilik” siyasətini “qapalı, üstüörtülü” halda daim gündəmdə saxlayaraq, həyata keçirmək uğrunda “sülh, birlik” adı altında hər cür mübarizə üsullarına əl atır: sabiq SSRİ məkanında “yeniləmiş Müstəqil Dövlətlər Birliyi”, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Təhlükəsizlik Şurası”, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Azad Ticarət Zonası”nın yaradılması” və s., və və s.... təşkil etmək üçün hər cür “siyasi üsullar” dan bəhrələnməyə can atır...

Dünyada cərəyan edən bu mücərrəd “ictimai - siyasi” hadisələr fonunda Türk xalqlarının, ilk növbədə, öz aralarında birləşməsi və bu birlik şəraitində dünya xalqlarının inteqrasiyasına və qloballaşmasına qoşulması məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məhz belə bir şəraitdə Türk xalqlarının tarixindən bir epizodu – bilgə xaqanın bir müdrik kəlamını xatırlamaq, yada salmaq da yerinə düşərdi:

“Türklərim, cəmi bəylərim, cəmi xalqım! Qazanıb el tutduğum bu yerdən, xaqanımdan ayrılmasan, yaxşılıq görəcəksən. Evinde oturacaq, dərsiz olacaqsan. Sözlərimdə yanlış varmı?”...

“Ey türk! Tiktə və özünə dön! Sən özünə dönəndə güclü və basılmaz olarsan!”...

Bu məqsədlə, Türk xalqlarının daimi birliyini yaratmaq üçün vahid əlifba sisteminə keçilməsi, “Ümumtürk tarixi”nin və “Ümumtürk dilləri tarixi”nin öyrənilməsi, Vahid əlifba sistemində Mətbuat Orqanlarının və Teleradio Verilişləri Mərkəzinin yaradılması, Vahid Mədəniyyət və Bədii İrsinin Nəşri Mərkəzinin təsis edilməsi, Türk dünyası ölkələrinin hamısında vahid Tədris planı və Tədris proqramları ilə fəaliyyət göstərən Humanitar universitetlərin və Elmi tədqiqat İnstitutlarının yaradılması, vahid Elmi Əlaqələndirmə Mərkəzinin və Ümumtürk Ensiklopediyası və Lüğətçilik Mərkəzi yaradılması problemlərinin Dövlətlər səviyyəsində həll edilməsi ön plana çəkilməlidir ...

ƏLİFBANIN MƏNŞƏYİ

Sözdəki səslər müəyyən işarələrlə (hərflərlə) göstəriləndən sonra əlifba yaranmışdır. Əlifbanın mənşəyi və yaranmasına dair mülahizələr üç qrupa bölünür:

Birinci qrup alimlərin mülahizəsinə görə, əlifbanı misirlililər yaratmışlar.

İkinci qrup alimlərin mülahizəsinə görə, əlifbanı minoylar yaratmışlar

Üçüncü qrup alimlərin mülahizəsinə görə, əlifbanı finikiyalılar yaratmışlar.

Bu mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, əlifbanın yaradılmasında həm misirlilərin, həm minoyların, həm də finikiyalıların əhəmiyyətli dərəcədə rolu olmuşdur. Beləcə də, eramızdan çox əvvəl qədim dövrdə Misir yazısı Minoy yazısının inkişafına güclü təsir etmişdir. Misir və Minoy yazılarının təsiri altında eramızdan əvvəl III minillikdə Qərbi sami xalqları hərfi-səs əlifbası yaratmışlar. Sami xalqları arasında ən çox inkişaf etmiş yazı finikiyalılara məxsusdur. Finikiyalıların dili qədim yəhudi dilinə yaxın olub. Finikiya yazısında 22 hərfdən və əlifba sırasından istifadə olunub. Deməli, Finikiya əlifbası, artıq, təkmilləşmə mərhələsinə çatmışdır. Sonralar Finikiya əlifbası əsasında bir çox əlifbalar yaradılmışdır. Əlifbaalma yolu ilə finikiya əlifbası yayılmışdır. Müasir Dünya xalqları 350 əlifbadan istifadə edirlər.

№ 2

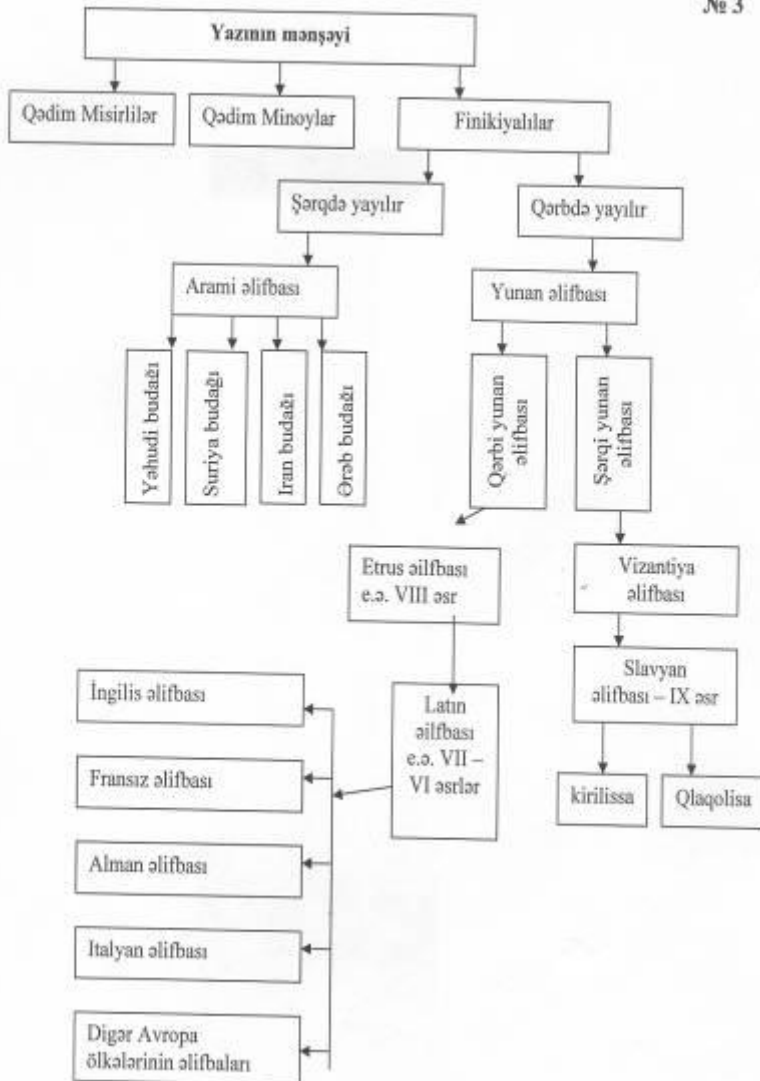
**ƏN YENİ TÜRK MƏRHƏLƏSİ – TÜRK LÜYÜMÜZÜN
YENİDƏN OYANIŞI DÖVRÜ
(XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏN HAL –HAZIRA
QƏDƏR)**

Türk dillərinin ən yeni dövrünü aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

<p>Sabiq SSRİ məkanında birləşdirilmiş Türk xalqlarının tarixi yazısındakı ərəb əlifbasının latın qrafikası əsaslı yeni əlifba ilə dəyişdirilməsi mərhələsi - XX əsrin 20-30-cu illəri</p>	<p>Azərbaycan Qazax Özbək Türkmən Qırğız Tatar Başqır</p>
<p>Sabiq SSRİ məkanında birləşdirilmiş Türk xalqlarının tarixi yazısında yeni qəbul edilmiş latın qrafikası əsaslı yazıdan kiril qrafikası əsaslı yeni əlifbaya keçilməsi mərhələsi - XX əsrin 30 - 40 -cı illəri.</p>	<p>Azərbaycan Qazax Özbək Türkmən Qırğız Başqır Qaqauz</p>

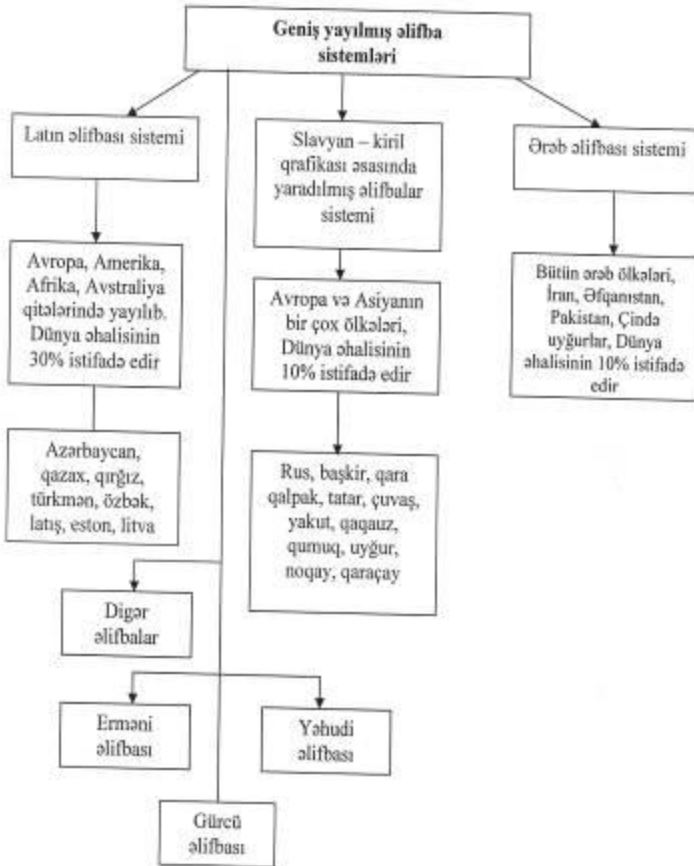
Türk ədəbi dillərinin birləşməsinə doğru

<p>Sabiq SSRİ imperiyasının çökməsi – dağılması və bir sıra Türk xalqlarının öz müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi və Türk dillərinin Dövlət dili hüquqi- statusu qazanması mərhələsi XX əsrin 90-cı illərindən hal-hazır kimi</p>	<p>Azərbaycan Qazax Qırğız Özbək Türkmən Özbək</p>
<p>Rusiya Federasiyasının tərkibində birləşdirilmiş Türk xalqları respublikalarında Ana dilinin Respublika dili statusu qazanması mərhələsi - XX əsrin 90-cı illərindən hal-hazır kimi</p>	<p>Tatar Başqır Çuvaş Xakas Yaqut</p>
<p>Rusiya Federasiyasında birləşdirilmiş Türk – tatar xalqlarının Tatar dilinə Rusiya Federasiyasının ikinci rəsmi Dövlət dili statusunun verilməsi uğrunda mübarizəsi mərhələsi XX əsrin 90-cı illərindən hal-hazır qədər</p>	<p>Tatar Çuvaş Başqır Yakut</p>



Müasir əlifba sistemləri

Müasir dünyada istifadə olunan əlifbalar, əsasən, aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:



ƏN YENİ DÖVRDƏ TÜRK DÜNYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Xülasə)

Ən yeni dövr dedikdə, hər şeydən əvvəl, XX əsrin sonuncu onilliyindən sabiq “xalqlar həbsxanası” adlanan Çar Rusiyası və onun varisi kimi çıxış edən, sözdə demokratiyadan və insanların milli hüquq bərabərliyindən fasiləsiz dəm vuran, əslində isə, qeyri-ruslara və ya milli azlıqlara qarşı daim repressiya siyasəti yeridən keçmiş SSRİ imperiyasının (1917-1991-ci illər) dağılmasından sonrakı dövr nəzərdə tutulur. Məhz bu dövrdən sonra SSRİ imperiyasının tərkibindən çıxaraq, bir sıra xalqlar, o cümlədən, Azərbaycan türkləri, qazaxlar, özbəklər, türkmənlər, qırğızlar və taciklər özlərinin azad, müstəqil və suveren hüquqlarını əldə edərək, özlərinin Müstəqil Dövlətlərini yaratdılar... Lakin bununla “Xalqlar həbsxanası” olan Çar Rusiyasının və sabiq SSRİ-nin imperiya siyasətinə son qoyulmadı. Yenə də, türk xalqlarının əksəriyyəti (qaraçaylar, balkarlar, karaimlər, kumuqlar, başqırdlar, tatarlar, çuvaşlar, yaqutlar, xakaslar, Kırım tatarları və başqaları) SSRİ imperiyasının varisi kimi çıxış edən Rusiya Federasiyasının müstəmləkəsi olaraq indi də qalmaqdadır.

Bununla kifayətlənməyən Rusiya Federasiyası son illərdə Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Azad Ticarət Zonası, Xalqların İntegrasiyası və qloballaşması adı altında “pərdə arxasında” müstəmləkəçiliyin “yeniləşmiş” və “mədəniləşmiş” yolu ilə üstüörtülü siyasət yeritməkdədir...

Müasir dövrün tələbi baxımından, “Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru” prizması altından baxdıqda indiki şəraitdə Türk xalqlarının vahid yönümdə mədəniyyət, mədənilik, mədəniləşdirilmək, mədəniləşdirici, mədəniyyət yayıcılıq, mənəvi dəyərlərin qovuşması istiqamətində məqsədyönlü sayılan problemlərin həll edilməsi daim gündəmdə olmalıdır...

Türk dünyasının mahiyyəti-onun vahid tarixi-mədəni-fenomeni ilə bağlı olyub, həmin ərazilərdə gəlmə xalqların və on-

ların bir-birinə yaxın və qohum olan dillərinin çoxluğu ilə fərqlənir.

Türk xalqlarının vahid kökdən nəşət etməsini, onun qədimliyini qədim dil faktları ilə yanaşı, bədii-mədəni irsi, antropoloji, arxeoloji və etnoqrafik materialları, həmçinin, ən qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış və indi də geniş miqyasda işlənəndə olan mənəvi dəyərləri də sübut edir. Təbii ki, minillərboyu Türk dünyasının ayrı-ayrı bölgələrində kənardan gəlmə başqa xalqların və ya enik qrupların nümayəndələri özləri ilə ünsiyyətdə olduqları dillərin müəyyən elementlərini də gətirmişlər: Həmin xalqlar köç etdikləri bölgədə yerli xalqla ünsiyyətdə olub, onların dilini və mədəniyyətlərini mənimsədikləri kimi, onların dilinin bəzi elementləri də yerli dildə özünə yer tapa bildirdi... Lakin bütün bunlara baxmayaraq, mənşəyindən – kökündən asılı olmayaraq, minillərboyu coğrafi mühit şəraitində inkişaf etmiş, mədəniləşmiş Türk xalqları, türk tipi, türk psixoloji xarakteri və onların dilləri təşəkkül tapmışdır. Bütün bunlar minilliklərin dərinliyindən üzü bəri yaranmış və yaşadılmış olan külli miqdarda ümumtürk və ya ayrı-ayrı türk xalqlarının çoxsaylı folkloru (şifahi xalq ədəbiyyatı, xalq musiqisi, xalq rəqsləri), dünyagörüşü, mədəniyyəti və s. ilə müşaiyyət olunur...Deməli, qədim mədəniyyətin yaranması da, onun təşəkkülü də şumer və türklərlə bağlı olmuşdur. XIX əsrin ortalarından bəri Avropa və Rusiya alimlərinin əksəriyyəti də bu konsepsiyanı təsdiqləyir...

Ancaq, müasir dövrdə, Dünya mədəniyyətinin mənşəyindən – kökündən bəhs edərkən, Avropa alimlərinin əksəriyyəti həmişə onun Mərkəzi Avropa xarakteri daşdığını qeyd edirlər. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Avropa alimlərindən J.Delorm “Osnovnie sobitiya Srednevekoviya”(Moskva, 2004) və Le Qoff J. “Sivilizasiya Srednevekoqo Zapada” (fransız dilindən tərcümə, Ekaterinburq, 2005) əsərlərində qeyd edirlər ki, Avropa mədəniyyəti orta əsrlərdə təşəkkül tapmış, onun ayrı-ayrı sahələri isə, sonrakı dövrlərdə universallaşmışdır.

Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, Türklərin mədəni inkişafı öz xarakterinə görə, təbii olaraq, geniş miqyaslı və çoxşaxəli olmuşdur... Məlum olduğu kimi, Türk dünyasının ideologiyasını tarixən şamançılıq, Tanrıçılıq və İslamçılıq müəyyənləşdirmişdir. Həmin dini görüşlərin hər biri mədəni prosesin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır... Onu da qeyd edək ki, İslam ideologiyası Türk dünyasında müstəmləkəçilik siyasəti ilə birgə yayılmağa başlamış və bu müstəmləkəçilik siyasəti Türk dünyasında təxminən 300-350 il davam etsə də, İslam-müsəlmançılıq dini görüşləri indi də davam etməkdədir. Beləliklə də, İslam dininin təsiri ilə Türk, ərəb və sonralar fars mədəniyyəti (ədəbiyyat, musiqi, memarlıq) bir-biri ilə qovuşmuşdur. Əlbəttə, bu da erkən orta əsrlərdə və sonrakı əsrlərdə də mədəniyyətlərin toqquşmasına gətirib çıxarırdı... Şübhəsiz ki, bu proses Türk, ərəb və fars dillərinin bir-birinə söz verib- söz almasında da özünü göstərmişdir. Bu da, şübhəsiz ki, hər üç dil arasında varvarizmin yaranmasına, yəni dillərdə əcnəbi sözlərin yersiz işlənməsinə və ya dilin saflığının, səlisliyinin, təmizliyinin korlanmasına səbəb olmuşdu.

Hamıya yaxşı məlumdur ki, XX yüzilliyin son rübündə və XXI yüzilliyin ilk onilliyində dünyada geniş şəkildə yayılmış “Qloballaşma” problemi mədəniyyətlərin qarşılaşdırılması və ya qovuşdurulması baxımından əhəmiyyətli dərəcədə aktual hesab olunur. Qərb alimlərindən S.Xantinqton “Stolknovenie sivilizatsii” (səh.34) və A.DЖ,Тоynbi “Сивилізација перед судом историј” (səh.400-407) və başqaları qeyd edirlər ki, Qərbin artan güclü təsiri ilə (Birləşmiş Avropa və Amerika Birləşmiş Ştatları) ona qarşı duran başqa mədəniyyətlər, mədəniyyətlərin qarşı durmasına şərait yaratmışdır. Onu da, qeyd edək ki, bu qarşıdurmalar, artıq, XX əsrin son onilliyindən başlayaraq, siyasi və iqtisadi qarşıdurmalara çevrilmişdir. Məsələn, sabiq “Xalqlar həbsxanası” olan Çar Rusiyası və onun varisi kimi çıxış edən sabiq SSRİ imperiyası dövründə xarici ölkələrdən Azərbaycanın Qərb torpaqlarına köçürülmüş haylar (ermənilər) tarixi havadarlarının

yaxından yardımını və hərbi-texniki köməyi ilə tarixi Azərbaycan ərazisində özlərinə Dövlət qurdular. Sonralardan isə, haylar “Yersiz gəldi, yerli qaç!” devizi ilə çıxış etməyə başladılar... Beləliklə də, haylar tarixi havadarlarının köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının hesabına ərazisi 29 min kv.km olan Ermənistan dövlətini qurdular...

Lakin haylar bununla da kifayətlənməyib, sabiq SSRİ imperiyasının Mərkəzi höhümətinin havadarlığı ilə 1988-ci ildə Azərbaycanlıları tarixi Vətənlərindən-indiki Ermənistandan çıxardılar və 1989-cu ilin fevral ayından etibarən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. Mərkəzi Moskva hökuməti isə, haylara “gözün üstə qaşın var” demədi...

Beləcə də, haylar 1992-1993-cü illərdə rus ordusunun havadarlığı ilə 26 fevral 1992-ci ildə Xocalı şəhərini yerlə-yeksan etdilər, şəhər əhalisinə qarşı soyqırım törətdilər. Həmçinin, Azərbaycan tarixi torpaqları olan Dağlıq Qarabağı (Azərbaycanın sabiq Qarabağ xanlığının ərazisi) və onun ətraf rayonlarını işğal etdilər. Bu da ölkə ərazisinin 20 %-ni təşkil edir. Bu ərazilərdə 1 milyon nəfərdən çox dinc yerli əhali doğma dədə-baba torpaqlarından məcburən qovuldu, didərgin salındı... On minlərlə dinc əhali işğalçı haylar tərəfindən öldürüldü, şikəst edildi...

Doğma Vətəninə didərgin düşən 1 milyondan çox əhali qaçqınlıq və köçgünlük şəraitində yaşamağa məcbur oldular... Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi: Məlumdur ki, Azərbaycan əhalisinin sayı 1989-cu ildə 7.021.200 nəfər, 2010-cu ilin yanvarında isə 9 milyon nəfər olmuşdur. Yəni, son 21 ildə qaçqınlıq və məcburi köçkünlük şəraitində yaşamağa məcbur olan əhalinin təbii artımı təxminən 300 min nəfərə yaxın olmuşdur. Çünki hüquqi baxımdan qaçqınlıq və köçkünlük şəraitində doğulan körpələr – vətəndaşlar da qaçqın statusuna malik olmalıdır... Deməli, hal – hazırda Azərbaycan əhalisinin 1 milyon 300 min nəfəri məcburi qaçqınlıq və köçkünlük şəraitində yaşamaqdadır... Bu əhali indi də doğma isti ocaqlarına qayıtmaq

arzusu ilə yaşayırlar... Bir sözlə, 1,3 milyon nəfər Azərbaycan vətəndaşlarının insani hüquqları və əsas azadlıqları pozulmuşdur...

Lakin Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinin təcili qeyd-şərtsiz azad edilməsi ilə əlaqədar olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 Qətnaməsini 1992-ci ildən bəri Ermənistan, hələ də, icra etməyibdir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası da, Minsk qrupu da, digər beynəlxalq təşkilatlar da, hətta, dünyanın digər aparıcı dövlətləri də “çox ərköynüklə müdafiə” etdikləri ermənilərə “yazıq xalq” kimi baxırlar və hətta, təcavüzkar Ermənistana hərtərəfli yardım edirlər...Onlar təcavüzkarla (Ermənistanla)təcavüzə məruz qılana (Azərbaycana) eyni prizmadan baxırlar, ədalətlə ədalətsizliyi obyektiv halda qiymətləndirə bilmirlər, bəlkə də, istəmərlər; bu problemin həllinə ikili standartla yanaşırlar....

Bax, budur! Qərbin Dünya xalqlarını qloballaşması haqqında irəli sürdüyü “mədəni müstəmləkəçiliyin” acı nəticələridir!!!

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində faktiki olaraq, “mədəniyyətlərin müharibəsi” başlamışdır; Qərb (Avroatlantik) mədəniyyəti özünü yerdə qalan dünyanın mədəniyyətlərinə qarşı qoymuşdur... Bəzi alimlər, o cümlədən, F.Fukuyama, “ Polemika o statiyekonets istorii” (Dialog-,səh.13), İ.Vallersteyn,“Analiz mirovix sistem i situasiya v sovremennom mire” (səh.49-51), P.Дж,Выukenen “Smert Zapada” və başqaları belə hesab edir ki, “mədəni-informasiyalara” və müharibələrin əsas dağıdıcı xarakterinə baxmayaraq, nəticələr çox fəlakətli və faciəli ola bilər: ola bilsin ki, yalnız ayrıca bir imperiya yox, bütövlükdə mədəniyyətlər məhv olsun. Bu mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Qərbin “qloballaşma”siyasəti, ilk növbədə, Şərqə-enerji ehtiyatlarına malik olan və sürətlə inkişaf edən Müsəlman aləminə, o cümlədən də, Türk dünyasına qarşı istiqamətləndirilmişdir...

Dünyada belə halların baş verməməsi üçün Dünya xalqlarının “Qloballaşma”sına müxtəlif aspektlərdən yox,

hərtərəfli baxılması və araşdırılması ön plana çəkilməlidir. Bir sözlə, mədəniyyətlərin inkişaf tarixinə Ümumdünya tarixi və mədəniyyətləri və s. kontekstlərdə müxtəlif mədəniyyətlərin dəyərləri qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqələr və əlavələr sistemi də araşdırılmalıdır. O cümlədən də, Türk dünyasının “Qloballaşması” na da bu yönümdə yanaşılmalıdır.

Deməli, mədəniyyətlər öz mahiyyətinə görə Ümumdünya tarixinin, o cümlədən, Ümumtürk tarixinin də təxirə salınmaz tədqiqat obyektidir. Çünki, Qloballaşma bir tərəfdən vahid proses olsa da, digər tərəfdən üzvlərinə ayrılan proses olmaqla qarşılıqlı əksliklərin inkişaf vektorudur (miqdar və istiqaməti olan kəmiyyət). Bu mənada, qloballaşma prosesinə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin və qarşılıqlı əlavələrinin nəzərə alınmasına tarixi aspektdə baxılması zəruridir.

Əlbəttə, bütün bunlar türk xalqlarının əvvəlcə öz aralarında qloballaşması prosesində də nəzərə alınmalıdır...Bu planda Rusiya sivilizasiyasından (mədəniyyətlərindən) bəhs edən A.S.Axiezerin aşağıda qeyd olunan mülahizəsini daha düzgün hesab etmək olar: təşəbbüslər arasında manevr edərək, sabitləşmək və möhkəmlənmək üçün özünün təqim etdiyi mədəniləşdirmə layihəsini bütün insanlığa aid etməklə, ayrı-ayrı xalqlarının təqdim etdiyi xüsusi layihəsinin gələcək nəticələrinin varlığını potensial təhlükə altında qoyur (səh.220).

Hamıya yaxşı məlumdur ki, Rusiya Federasiyasında XV-XVI əsrlərdən bəri çoxmillətli və çoxsaylı xalqlar yaşayır, hal-hazırda onların sayı 120-dən çoxdur. Həmin xalqların hər birinin ana dili, mədəniyyəti və adət-ənənələri vardır... Odur ki, həmin xalqların hamısı üçün eyni qloballaşma planı hazırlamaq və hamının bir sərəncamla qloballaşma axınına qoşulması qeyri-məntiqi görünür. Rus dilində bir ifadədə deyildiyi kimi, bu “makroşovinizm” ideyaları və qatı müstəmləkəçilik siyasəti yeritməkdən başqa bir şey deyildir. Bizim mülahizəmizə görə, dünya xalqlarının və ya bölgə xalqlarının, (o cümlədən, Rusiya Federasiyasında yaşayan Türk xalqları əvvəlcə üz aralarında qloballaşma

axınına qoşulmalıdır) bir-birinə inteqrasiyası da, qloballaşması da demokratik və könüllülük prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir. Əgər bu prinsiplərə əməl edilməsə, şübhəsiz ki, nəticədə xalqların qloballaşması yox, əksinə bir-birindən ayrılması və parçalanması üz verə bilər. Oudur ki, qloballaşma prosesi və onun proqramı əvvəlcədən hazırlanmalı və ümumxalq müzakirəsindən sonra tədricən həyata keçirilməlidir... Bu problemin həlli prosesində “Yüz ölçüb, bir biçmək” müdrik kəlamına dəqiqliklə riayət olunmalıdır. Yoxsa ... sonrasını “Tanrı” saxlasın...

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, Qloballaşma prosesində obyektiv olaraq, ictimai-fəlsəfi anlam kimi hər bir xalqın ana dili, etnik tarixi, tarixi toponimləri (yer-yurd adları), dini, mədəniyyəti və mənəvi mədəniyyəti (adət-ənənələri), həmçinin, subyektiv olaraq, özünüeyniləşdirməsi göstəriciləri nəzərə alınmalıdır. Məhz bu göstəricilərlə, bütün məhdudlaşdırmalara baxmayaraq, mədəniyyətlərin qarışması və ya qovuşması haradasa, maraqlı ola bilər (yaxud maraqsız ola bilər)...

Qloballaşma o vaxt maraqsız və parçalana bilər ki, qloballaşma prosesində yuxarıda qeyd olunan göstəricilərdən biri və ya bir neçəsi unudulmuş olsun...

XX əsrin ikinci yarısından sonra tarixçi alimlər belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, XX əsrdə üç dəfə dünya müharibəsi olmuşdur. Bu müharibələrin iştirakçıları öz aralarında siyasi və hərbi xarakterli müqavilələr, bir növ, öz aralarında qloballaşmışlar...

Bəs, bu qloballaşmanın son nəticəsi necə oldu?

Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq, Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyaları dağıldı (1914-1918)...

İkinci Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq, Almaniya Reyxi, Britaniya və Yaponiya imperiyaları dağıldı (1939-1945)...

Üçüncü (Dünya müharibəsi şərti olaraq) “soyuq” müharibənin nəticəsi olaraq, 70 il Dünyaya meydan oxuyan sabiq SSRİ imperiyası çökdü...

Beləcə də, Dünyada siyasi və hərbi xarakterdə müvcud olmuş ilk “qloballaşma” nəticədə milyonlarla insanların həlak olmasına, ölkələrin iqtisadi və mədəni həyatının darmadağın edilməsinə, əhalinin “dilənçi” kökündə yaşamasına səbəb olmuşdur. Odur ki, qloballaşmaya təşəbbüs göstərən siyasətçilər, dövlət başçıları və Müdafiə Nazirliyi-Ordu Komandanlığı “Qloballaşma”nın mahiyyətini qabaqcadan dərk etsələr, bu prosesə başlanma şəraitini daha yaxşı qiymətləndirsinlər və hər bir qərar qəbul edərkən “Yüz ölçüb, bir biçməlidir”lər. Yoxsa, milyardlarla əhalinin gələcək taleyi ilə oynamaq olmaz...

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin son rübündə Qərb dünyasının irəli sürdüyü dünya xalqlarının Avrasiya coğrafi məkanında inteqrasiya olunması və qloballaşdırılması prosesinin əsas və ən mühüm nəticəsi, ilk növbədə, kiçik və zəif dövlətləri “qloballaşma pərdəsi” altında siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan özlərinin təsir dairəsinə (müstəmləkəsinə) çevirmək, sonrakı mərhələdə isə, yerdə qalan dövlətləri də özlərinin nüfuz dairəsinə birləşdirmək üçün əllərindən gələn hər cür siyasi, iqtisadi və digər məsələlərin gələcəkdə “demokratik prinsiplər”lə həll ediləcəyi barədə “vədlər” verirlər...

Lakin tarixi faktlara və “qloballaşma”nın mahiyyətinə dərinləndirən nəzər saldıqda məlum olur ki, makro qloballaşmanın ideoloqları, ilk növbədə, böyük imperiyalar yaratmağı; digər böyük dövlətlər-mikro qloballaşmanın ideoloqları isə onların təsiri altında bölgə dövlətlərini birləşdirməyi və hüquqi baxımdan onun təsdiq olunmasına can atırlar...

Buraya kimi qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, “İnteqrasiya” və “Qloballaşma”nın aparıcı və ya baş ideoloqları da qədim və orta əsrlərdə, həmçinin, XIX-XX əsrlərdə olduğu kimi “Böyük imperiyalar” yaratmaq iddialarına düşüblər. Çox güman ki, onlar da qədim İkiçayarası və ya Babilistan, Makedoniya və Roma imperiyaları, Ərəb xilafəti və Monqolustan, Azərbaycan Səfəviləri, Çar Rusiyası və sabiq SSRİ kimi “Böyük İmperiyalar” yaratsınlar və həmin imperiyaların idarə

olunmasını öz xalqlarının nümayəndələrinə tapşırırlar...Beləcə də, öz xalqları üçün münbit həyat şəraiti yaradırlar...

Lakin onlar düşünməzlər ki, müasir xalqı – yüksək intellektual potensiala malik olan xalqı, daha, vahid imperiyanın diktəsi altında saxlamaq olmaz... Tarixdə “qançanağı” üstündə yaradılmış imperiyaların sonu fəlakətlə və faciələrlə nəticələnmişdir...

Buradan belə nəticəyəgəlmək olur ki, Türk xalqlarının gələcəyi yalnız və yalnız, ilk növbədə,öz aralarında “inteqrasiya” olmalı və sonra “Qloballaşma”lıdır. (Əbəttə, özlərinin siyasi qurumunu saxlamaqla).



**PROF.M.N.ÇOBANOVUN ÜMUMTÜRKOLOJİ
MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR ƏSƏRLƏRİNİN
BİBLİOQRAFIYASI**

KİTABLAR:

1. Leksika azerbaydjanskix qovorov Bolnisskoqo rayona Qruz. SSR, AKD, Taşkent, 1973, 30 səh.
2. Borçalı şivələrinin leksikası, I , monoqrafiya, Bakı, 1997, 196 səh.
3. Borçalı şivələrinin leksikası, II , monoqrafiya, Bakı, 1997, 64 səh.
4. Borçalı şivələrinin leksikası, Bakı, 1997, 212 səh.
5. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları, Bakı, 1998, 336 səh.
6. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı, 2004, 36 səh.
7. Borçalı toponimləri (həmmüəllif M.M.Çobanlı), Bakı, 1993, Bakı, 1993, Bakı, 1995, 1997, 88 səh.
8. Dədə Qorqud Dünyasına səyahətdən parçalar (həmmüəllif M.M.Çobanlı), Bakı, 1998, 88 səh.
9. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, “Kitabi-Dədə Qorqud”-1300, Bakı, 2000, 64 s.
10. Qəhrəmanlıq dastanı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının motivləri əsasında, (həmmüəllif M.M.Çobanlı), Bakı, 2000, 135 səh.
11. Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi, Bakı, 2001, 96 səh.
12. I Türkoloji Qurultay və Türk dillərinin müasir problemləri, Bakı, 2006, 252 səh.
13. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, ikinci nəşr, Bakı, 2008, 280 səh.
14. Azərbaycanca-qazaxca və qazaxca-azərbaycanca qısa danışığ lüğəti, Bakı,2008, 295 səh.

15. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, II kitab, Bakı, 2012, 112 səh.

ELMİ MƏQALƏLƏR:

16. Dədə-Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar(rus dilində), “Onomastika Uzbekistana, “Tezislər. II Respublika elmi-praktik Konfrans, Daşkənd, 1989, 2 səh.
17. Gürcüstanda Türk-Azərbaycan mənşəli oykonimlər, Ümumittifaq II Onomastika elmi Konfransı,Tbilisi,1989,2 səh.
18. X-XVII əsrlər gürcü tarixi mənbələrində Türk-Azərbaycan köklü toponimlər, IV,”Azərbaycan onomastikası problemləri”, 1990, 3 səh.
19. Eçmiədzin türk sözüdür. “Azərbaycan onomastikası problemləri”, V, Bakı, 1992, 5 səh.
20. Antroponimlərin ümumtürk layları (rus dilində), Tezislər, Çeboksarı, 1990, 2 səh.
21. Qədim türk yazılı abidələrində onomastik vahidlərin təqdidini, N.Tusi adına ADPI,Bakı, 1990, 6 səh.
22. Cücəkənd yazılı abidələri, N.Tusi adına ADPI,Bakı, “Dilçilik-3”, Bakı, 1997, 6 səh.
23. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, I, 24-29 eylül 2000, Ankara 2007, səh.373-381
24. Azərbaycan-türk dilinin təşəkkülü tarixinə dair, BAHDMD “Elmi əsərlər”, XI buraxılış, Bakı,2000, 18 səh.
25. Altay dilləri ailəsində Azərbaycan-türk dilinin mövqeyi, Trabzon və Çevrəsi Uluslararası “Tarix, Dil və Ədəbiyyat Simpoziumu”, Trabzon, 2001,15 səh.
26. Azərbaycan dilinin Dövlət statusu və əlifbamız represiyalar dövründə, AAHDM, ”Elmi əsərlər”,Bakı, 2002, 16 səh.
27. Türkologiyaya yeni hədiyyə, Ə.P.Vəkilovun “Türk dialektologiyası”,I.kitabı haqqında rəy, “Sovet Gürcüstanı”, № 136 (5783), 13 noyabr 1983, 0,2 ç.v.

28. Şərqişinas həmyerlilərimiz, “Sovet Gürcüstanı”, № 3 (7843), 1 yanvar 1978, 0,2 ç.v
29. Türkoloqların Konfransında, IX Ümumittifaq Türkoloji konfrans haqqında” (UFA), “Sovet Gürcüstanı”, 18 sentyabr 1982, 0,3 ç.v.
30. “Şərqişinasların Konfransı”, “Sovet Gürcüstanı”, 9 yanvar 1986, 0,2 ç.v
31. Türkoloqların Ümumittifaq Konfransında, Türk onomastikasına həsr olunmuş I Ümumittifaq Konfransı (Frunze-Bişkek), 1986, “Sovet Gürcüstanı”, 23 oktyabr 1986, 0,3 ç.v
32. “Eçmiədzin” türk sözüdür, “Ziya”, 27 aprel, 1992, 0,4 ç.v.
33. “Eçmiədzin” nə deməkdir?, “Vətən səsi”, №45 (128), 20 noyabr 1992, 0,4 ç.v.
34. “Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi”, “Şərqişinas səsi”, №10, dekabr 1996, 0,3 ç.v.
35. “Qalın Oğuz eli və hərbi sənəti” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №25(414), 31 mart 1999, 0,3 ç.v.
36. “Qalın Oğuz igidləri və onların döyüş taktikası” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №28(417). 10 aprel 1999, 0,3 ç.v.
37. “Qalın Oğuz eli və hərbi marşları” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №29(418), 14 aprel 1999, 0,3 ç.v.
38. “Qalın Oğuz eli və dövlət atributları” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №32(421), 15 may 1999, 0,3 ç.v.
39. “Qalın Oğuz eli və xəfiyyəçilik” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, № 33 (423), 19 may, 0,3 ç.v.
40. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dövlətçilik ənənələri”, (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №38, (427), 5 iyun 1999, 0,3 ç.v.
41. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dövlətçilik ənənələri”, (həmmüəllif M.Çobanlı), “(ikinci məqalə)” “Azərbaycan ordusu”, № 39 (428), 9 iyun 1999, 0,3 ç.v.

42. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dövlətçilik ənənələri”, (həmmüəllif M.Çobanlı), “(üçüncü məqalə)” “Azərbaycan ordusu”, №43, (432), 8 iyun 1999, 0,3 ç.v.
43. “Kitabi-Dədə Qorqud” və dövlətçilik ənənələri”, (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №47 (436), 8 iyul 1999, 0,3 ç.v.
44. “Qalın oğuz eli və onun müşavirliyi”, (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, № 50 (439), 20 iyul 1999, 0,3 ç.v.
45. “Borçalıda toy adət-ənənələri, Borçalı”, № 23, (41-42),25 oktyabr 1999, 0,3 ç.v.
46. “Genezisdən tipologiyaya”, “Şərqin səsi”,№211, oktyabr 1999,0,4, ç.v.
47. “Ədəbi dilimiz xalqımızın milli sərvətidir”, “Azərbaycan”, 26 fevral 2000, 0,5 ç.v.
48. “Kitabi-Dədə Qorqud” şəcərələri” (həmmüəllif M.Çobanlı), “Azərbaycan ordusu”, №21(507),14 mart 2000, 0,3 ç.v.
49. “Kitabi-Dədə Qorqud” şəcərələri”(həmmüəllif M.Çobanlı), (ikinci məqalə), “Azərbaycan ordusu”, №22, (508), 16 mart 2000, 0,3 ç.v.
50. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təxmini xəritəsi haqqında qeydlər, “Azərbaycan ordusu”,№ 44, (530), 6 iyun 2000, 0,4 ç.v.
51. IV Uluslararası Türk dili Qurultayından qeydlər, “Şərqin səsi”, № 13 (37), 17 oktyabr 2000, 0,3 ç.v.
52. Azərbaycanşünaslığa yeni hədiyyə, ”Şərqin səsi”№ 10(50), iyun 2001, 0,3 ç.v.
53. Əlifbamız və represiyalar (birinci məqalə), “Azərbaycan ordusu”, № 8(892), 16 aprel 2003, 0,4 ç.v.
54. Əlifbamız və represiyalar (ikinci məqalə), “Azərbaycan ordusu”, № 49(893), 18 aprel 2003 0,4 ç.v.
55. Türkologiyanın yeni nailiyyəti”,”Elm və Təhsil”, № 07 (140), may 2004; “Planet presi”; №81, 1 iyun 2004, 0,3 ç.v.
56. “Azərbaycanşünaslığınatributları”, ”Şərqin səsi”, № 51, yanvar 2005, 0,4. ç.v.

57. "Dilimiz milli sərvətimizdir", "Xalq qəzeti", 24 dekabr 2005, 0,3, ç.v.
58. I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri, "Şərqi səsi", № 7-8(129-130), mart 2007, 0,6 ç.v.
59. "Türk sancağı", "Şərqi səsi", № 1(196), yanvar 2007, 0,3, ç.v.
60. VI Uluslararası Türk Dili Qurultayı, 20-25 oktyabr 2008-ci il, Türkiyə-Ankara, "Şərqi Səsi", № 07-08,(211-212),dekabr 2008, 0,5 ç.v; "Elm və Təhsil", № 01-02(213-214),yanvar 2009, 0,5 ç.v.
61. Türkünəslığa yeni hədiyyə, professor Rəcəb Toparlı və professor Mustafa Ardğunşahın "Muinul-Mürid"kitabı haqqında rəy, "Şərqi səsi", № 07-08(211-212), dekabr 2008,0,2, ç.v; "Elm və Təhsil", № 01-02(213-214),yanvar 2009, 0,2 ç.v.
62. "Doğru yazma və konuşma bilgiləri", professor Hamza Zülfikarın eyni adlı kitabı haqqında rəy, "Şərqi səsi", № 07-08(211-212), dekabr 2008, "Elm və Təhsil",№01-02(213-214), yanvar 2009, 0,2 ç.v.
63. VI Uluslararası Türk Dili Qurultayı,"Təhsil", №16(307), dekabr 2008, 0,7 ç.v.
64. "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru", "Ümumi türkoloji problemlər", Azərbaycan Cümhuriyyəti", № 110, 17-24 aprel 2009, 0,5 ç.v.
65. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, ikinci məqalə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti", №10(101), 7-14 may 2009,0,1 ç.v.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Azərbaycan tarixi, I, Bakı, 1958.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I, Bakı, 1976.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII, Bakı, 1983.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I, Bakı, 1960.
5. Ana kitabələr, Tərkib edən – E.Əlibəyzadə, Bakı, 1996.
6. Ağasioğlu F., Azər xalqı, Bakı, 2005.
7. Ağasioğlu F., Qədim türk eli. Saqa Qəmər boyları, Bakı, 2006.
8. Ahmet Cavat, Alfabenin menşeyi en eski türk yazısıdır, İstanbul, 1933.
9. “Bilqamis” dastanı, Bakı, 1985.
10. Camal Anadol, Tarixə hökm edən millət: Türklər, “Aydınlıq” qəzeti, 10.VIII. 1991.
11. Cəfərov N., Azərbaycanşünaslığa qiriş, Bakı, 2002.
12. Çobanov M.N., Türk ədəbi dillərinin birləşməsinə doğru, Bakı, 2008.
13. Çobanov M.N. və Çobanlı M.M., Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar, Bakı, 1998.
14. Çobanov M.N. və Çobanlı M.M., Qəhrəmanlıq dastanı, (“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının motivləri əsasında), Bakı, 2000.
15. Çobanov M.N., Altay dilləri ailəsində Azərbaycan – türk dilinin mövqeyi, Bakı, 2001.
16. Rizvan Cəbiyev, Şumer kilidi, Bakı, 2008.
17. İ. Durmuş, İskitlər (Saklar), Ankara, 1993.
18. Əlibəyzadə E., Ədəbi şəxsiyyət və dil, Bakı, 1982.
19. Əlibəyzadə E., Ədəbiyyatımızın ilkin qaynaqları, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15.IX. 1989.
20. Əlibəyzadə E., Qədim dünyanın ulu kitabı, Bakı, 1996.

21. Əlibəyzadə E., Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi, Bakı, 1998.
22. Əlisa Nicat, Nağıllara dönən tarix, Bakı, 1993.
23. Fərman Azad, Örtülü tarix, Bakı, 2009.
24. hacıyev T. və Vəliyev K., Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı, 1983.
25. Hüseynzadə Əlibəy, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, 1977.
26. “Kitabi - Dədə Qorqud”, Bakı, 1988.
27. Qeybullayev Q., Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixi, Bakı, 1994.
28. Müxtəsər fəlsəfə lüğəti, Bakı, 1941.
29. Ziya Göyalp, Türkçülüyün əsasları, Bakı, 1991.

RUS DİLİNDƏ

1. Аристов Н.А., Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности, «Живая старина», 1896, влп. 3-4.
2. Аджи Мурад, Азиатская Европа, Москва, 2006.
3. Баскаков Н.А., Введение в изучение Тюркских языков, Москва, 1969.
4. Березин И.Н., «Система диалектов тюрков мусульман», Казань, 1848.
5. Винглер Г.. Западная Азия в древние времена – История человечества, т III СПб, 1903.
6. Винглер Г., Вавилонская культура, Москва, 1913.
7. Владимирцов Б.Ж., Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, Л. 1929.
8. Белицкий М., Забытый мир Шумеров, Москва, 1980.
9. Гумилёв Л.И., Древние тюрки, Москва, 1967.
10. Дьяконов И.М., Эпос о Гильгамеше, М –Л, 1961.

11. Дьяконов И.М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер, Москва, 1959.
12. Ильминский Н.И., Вступительное чтение в курс турецко – татарского языка, «Учёные записки Императорского Казанского Университета», 1861, кн. 3-4.
13. Катанов Н.Ф., Этнографический обзор турецко – татарских племён, Казань, 1894.
14. Катанов Н.Ф., Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня, Казань, 1903.
15. Крамер С.Н., История начинается в Шумере, Москва, 1965.
16. Клачков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время, Москва, 1983.
17. Косидовский З., Библейские сказания, 1975.
18. Корш Т. Е., Классификация турецких племён по языкам, «Этнографическое обозрение», 1910, кн. 84-85.
19. Ллойд С., Реки близнецы, Москва, 1972
20. Марр Н.Ж., Избранные работы, т. IV, Москва, 1937.
21. Оппенгейм А., Древняя Месопотамия, Москва, 1990.
22. Radloff V., Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882.
23. Редер Д.Г., Мифы и легенды древнего Двуречья, Москва, 1955.
24. Самойлович А.Н., Некоторые дополнения и классификации турецких языков. Пр., 1922.
25. Сулуйманов Олжас, «Аз и Я» и «Шумернаме», Алма – Ата, 1965.
26. Стеблёва И.В., Поэзия тюрков VI – VIII веков, Москва, 1965.
27. Стеблёва И.В., Развитие тюркских поэтических форм V – XI веке, Москва, 1971.
28. С. Хантингтон. « Столкновение цивилизаций», Полис, 1994, №1

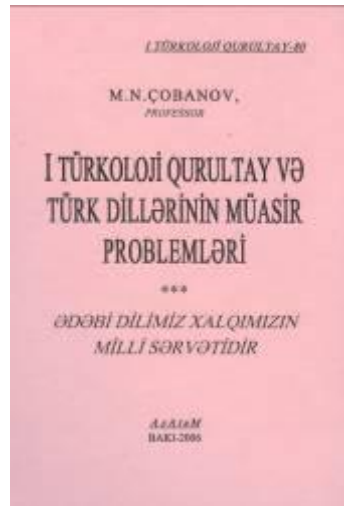
29. А. Дж. Тойнби, «Цивилизация перед судом истории», Москва, 2003.
30. Ф. Фукуяма, «Полемика о статье «Конец истории»», Диалог – США, 45, 1990, №1.
31. И. Валерстайн, «Анализ мировых систем и ситуация о современном мире», СПб., 2001.
32. П. Дж. Вьюкенен., «Смерть Запада» М. – СПб. 2004
33. А.С. Ахиерер, «Специфика Российской цивилизации». Цивилизации, вып 6, Москва, 2004.

Bioqrafik məlumat

Prof. Mədəd Namaz oğlu Çobanov 1937-ci ildə Qədim Borçalının Bolulus (indiki Gürcüstanın Bolnisi rayonu) nahiyəsinin Darvaz kəndində anadan olub, 1955-ci ildə Darvaz orta məktəbini, 1960-cı ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Tarix-filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsini, 1971-ci ildə Azərbaycan EA-nın dissertanturasını bitirib. O, 1973-cü ildən filologiya elmləri namizədi, 1976-cı ildən dosent, 1992-ci ilin fevralından filologiya elmləri doktoru, 1992-ci ilin oktyabrından professor, 1993-cü ildən Azərbaycan Alimlər İttifaqının, 1995-ci ildən “Azərbaycan onomalogiyası” Mərkəzinin İdarə Heyətinin üzvü və Onomastika üzrə Əlaqələndirmə Şurası sədrnin müavinin, 2000-ci ildən Türk Dili Qurumunun, 2001-ci ildən Nyu-Yurk EA-nın akademikidir. O, uzun müddət Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının filologiya elmlər üzrə Ekspert Şurasının üzvi olub. Onun 80-ə yaxın kitabı, 26 tədris proqramları, 580-ə yaxın elmi məqalələri, 220-dən çox ölkə həyatının siyasi, iqtisadi, və mədəni maarif sahəsinə aid yazdığı publisistik bədii oçerkləri çap olunmuş, 60-a yaxın kitabın redaktoru, rəyçisi və tərcüməçisi olub, 102 Elmi-Konfransın fəal iştirakçısı, 95 doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının opponenti və rəyçisi olub.

Prof. M.N.Çobanovun elmi-pedaqoji fəaliyyətinə dair bir neçə kitab, onlarla məqalələr, əsərləri haqqında 100-ə yaxın rəylər yazılıb. Həmçinin, onun haqqında 30-a yaxın şeir və oçerklər yazılıb. Onun əsərləri Azərbaycan, türk, özbək, qazax, ƒirƒiz, türkmən, rus, ƒürcü, erməni və s. dillərdə çap olunub. Prof. M. Çobanov Azərbaycan-ƒürcü xalqlarının tarixi və ədəbi əlaqələri sahəsindəki xidmətlərinə ƒörə, 2008-ci ildə “GUAM” Təşkilatının “Diplom”u, 2011-ci ildə “Ən yaxşı vətənpərvər tədqiqatçı alim – İlin alimi “Qızıl medal”ı ilə təltif olunmuşdur”. O, Əmək veteranıdır.





MÜNDƏRİCAT

<i>Redaktordan.....</i>	3
TÜRK LÜYÜMÜZÜN YENİDƏN OYANIŞI.....	5
TÜRK DİLLƏRİNİN, O CÜMLƏDƏN AZƏRBAYCAN – TÜRK DİLİNİN MİLLİLƏŞMƏSİ TARİXİNƏ DAİR... 12	
Azərbaycan – türk şifahi ədəbi dili və onun təşəkkülü tarixi ... 14	
Azərbaycan–türk yazılı ədəbi dili və onun təşəkkülü tarixi 17	
Azərbaycan dövlətçiliyinin yenidən bərpa edilməsi dövründə Dil məsələləri	21
TÜRK XALQLARININ TARİXİ HƏYATNAMƏSİ VƏ YA TƏRCÜMƏYİ–HALI.....	31
AZƏRBAYCAN XALQININ TARİXİ HƏYATNAMƏSİ VƏ YA TƏRCÜMƏYİ–HALI, MİLLİ–ETNİK TARİXİ.	41
TARİXƏ ÖZ İMZASINI ATMIŞ QƏDİM XALQLAR: ŞUMERLƏR, TÜRKLƏR	49
ŞUMER – ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİ.....	60
Əlifbanın mənşəyi	73
Ən yeni Türk mərhələsi – Türklüyümüzün yenidən oyanışı dövrü (XX əsrin 20-ci illərindən hal–hazıra qədər)	74
Yazının mənşəyi. Sxem № 3	76
Müasir əlifba sistemləri	77
Ən yeni dövrdə Türk dünyasının inkişaf xüsusiyyətləri.....	78
Bibliografiya.....	87
ƏDƏBİYYAT	92
Bioqrafik məlumat	96

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

*Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı*

Yığılmağa verilmiş **25.01.2012.**
Çapa imzalanmış **29.02.2012.**
Şerti çap vərəqi **6,2.** Sifariş № **28.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **300.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

